Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Geschiedenis van een biografie over Antony Kok

Een Mondriaan in Tilburg

Uitkijktoren 'Den Does'

Een Zwitsers militair in Tilburg, 1819-1821

Korvelsch Bier van 'De Posthoorn'

Burgemeester Becht sloper of bouwer?

Jaargang 35
april 2017
nummer
1

€ 5,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 35, nr. 1
april 2017

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Astrid de Beer
Sander van Bladel
Jeroen Ketelaars

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 16,50
Abonneren door overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed te Tilburg
IBAN: NL69 INGB 0005 6255 54
BIC: INGBNL2A
onder vermelding van
'abonnement 2017'

Losse nummers
verkrijgbaar in de boekhandel (€ 5,50)

Opzeggingen abonnementen
voor einde kalenderjaar
schriftelijk via
abonneren@historietilburg.nl
of Beeklaan 57, 5032 AB Tilburg

Omslagfoto:
Affiche Kleine Dadasoirée Den Haag, januari 1923.
(Coll. VDA, Schenking Van Moorsel, Den Haag)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Gianotten Printed Media, Tilburg

Ten geleide

Honderd jaar geleden werd de kunstbeweging De Stijl opgericht, en ook Tilburg speelt in de geschiedenis van De Stijl een rol. De eerste drie artikelen van dit nummer van tijdschrift *Tilburg* zijn dan ook gewijd aan onderwerpen die te maken hebben met deze kunstbeweging. Allereerst een bijdrage van Jef en Hanneke van Kempen, die een artikel schreven over het biografische onderzoek dat Jef van Kempen in 1980 startte naar de achtergronden van dichter Antony Kok en De Stijl. Petra Robben leverde een artikel dat handelt over schilder Piet Mondriaan en zijn mogelijke bijdrage aan een grote internationale expositie die in 1913 in Tilburg plaatsvond. En als laatste van deze Stijl-trilogie vindt u een artikel van kunstenaar Niko de Wit. Hij schreef een bijdrage over zijn ontwerp voor uitkijktoren 'Den Does', vernoemd naar Theo van Doesburg, kunstenaar, architect, vormgever, typograaf, schrijver, dichter, maar ook initiatiefnemer en woordvoerder van De Stijl.
Maar daarnaast bevat dit nummer nog bijdragen over andere onderwerpen. De uit Bern afkomstige patriciërszoon August von Bonstetten (1796-1879) staat centraal in het verhaal van Jac. Biemans en Theo Cuijpers beschrijft de lange en roerige geschiedenis van de Korvelse bierbrouwerij De Posthoorn. Afgesloten wordt met de vaste rubrieken Tilburgse kwesties en Tilburg Kort. Wij hopen dat u veel leesplezier aan dit nummer zult beleven.

De redactie

Inhoud

3 **Jef van Kempen en Hanneke van Kempen:**
Geschiedenis van een biografie. Over Antony Kok

13 **Petra Robben:**
Mijmering over een Mondriaan in Tilburg. Internationale Tentoonstelling van Nijverheid, Handel en Kunst, 1913

19 **Niko de Wit:**
'Den Does', een uitkijktoren voor Tilburg. Een hommage aan Theo van Doesburg

21 **Jac. Biemans:**
Een Zwitsers militair in Tilburg, 1819-1821. Dagboekfragmenten van August von Bonstetten

24 **Theo Cuijpers:**
Korvelsch Bier van 'De Posthoorn'

30 **Henk van Doremalen:**
Tilburgse kwesties (3): Becht sloper of bouwer?

32 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LXXXV
"Affeseere doe gin zeer"
Een twijfelachtige eer
De Rauwbraken in retrospectief
Philips-meisje van Kamp Vught
House of Memories. Uncovering the past of a Dutch Jewish family

Geschiedenis van een biografie

Over Antony Kok

Jef en Hanneke van Kempen*

Al meer dan 35 jaar wordt er inmiddels onderzoek gedaan naar het leven van Antony Kok,[1] de dichter en spoorwegbeamte uit Tilburg die aan het begin van de Eerste Wereldoorlog vriendschap sloot met de Amsterdamse schrijver en schilder Theo van Doesburg. De omvangrijke briefwisseling tussen Van Doesburg en Kok is een van de belangrijkste bronnen met betrekking tot de geschiedenis van de beweging rond het tijdschrift De Stijl, dat een grote invloed had op de Nederlandse en internationale kunst.

Het begin

Jef van Kempen startte in 1980 met het biografische bronnenonderzoek naar de achtergronden van Kok en *De Stijl*. De aanleiding ervan was het boek *Holland Dada* van K. Schippers. Schippers is de eerste geweest die uitgebreid aandacht aan Kok heeft besteed. Hij betreurde het later, in een persoonlijk gesprek, dat hij niet eerder en meer over Antony Kok had geschreven, temeer omdat hij voor zijn boek regelmatig contact heeft gehad met Nelly van Moorsel.[2]

Annie van Beurden (links), Jan van Beurden en Antony Kok (rechts), Tilburg 1921. (Archief Jef van Kempen [JVK], Tilburg)

In 1982 sloot Rolf Janssen, redacteur van het tijdschrift *Actum Tilliburgis,* zich bij het onderzoek aan. Dat resulteerde in december van dat jaar in een eerste biografische publicatie.[3] Het zou tevens het laatste nummer van *Actum Tilliburgis* blijken te zijn. Het tijdschrift werd in 1983 opgevolgd door *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, onder redactie van Ton Wagemakers, Rob van Putten en Ronald Peeters. In 1984 en 1989 werden nieuwe bijdragen over Antony Kok en Theo van Doesburg in *Tilburg* geplaatst, en ook deze huidige bijdrage verschijnt weer in *Tilburg* – in de inmiddels 35ste jaargang.[4]

De landelijke aandacht die in de jaren tachtig voor het fenomeen Antony Kok ontstond door alle publiciteit, leidde tot contacten met familie, vrienden en oud-collega's, door het hele land. En zo tot belangrijke aanvullingen op het archief voor de biografie. Een van de aardigste ontdekkingen was het feit dat Annie van Beurden (1912-1990), voor wie Kok in 1912 het gedicht 'Kindje' schreef en die regelmatig voorkomt in de correspondentie tussen Van Doesburg en Kok, zich meldde. Ze was de dochter van Bart van Beurden, een collega van de spoorwegen en vriend van Kok. Annie zou tot aan zijn dood zeer regelmatig contact blijven houden met Kok.
Annie van Beurden herinnerde zich nog veel van 'Oom Kok', zoals ze hem noemde. Zelfs nog dingen uit haar vroege jeugd: 'Oom Kok haalde eens Nelly van Doesburg van het station af; ze kwam bij hem logeren. Ik ging juist met mijn vriendinnen naar school en wij kwamen hen tegen. Ik zag oom aankomen en daar was een mevrouw bij ... Zwarte bontjas, zwarte muts en een vuurrode roos, vuurrode lippen, hele hoge hakjes: echt een Parisienne. Mijn oom zei: Kijk Nelly, dat is nou Annie. Zo, is dat Annie! Mijn vriendinnen stonden achter me; Wie is dat toch? Wat is dat voor iemand? In Tilburg keek iedereen hen na. Wat was dat toch voor iemand die dáár liep?' Dit speelde zich ongeveer in 1922 af, in de Enschotsestraat in Tilburg.

Meer dan vijfendertig jaar zijn inmiddels voorbij sinds deze herinneringen werden opgehaald. Getuigen die

** Jef van Kempen (1948) publiceerde poëzie en korte verhalen, biografische artikelen en essays, o.a. over Guido Gezelle, Walter Breedveld, J.-K. Huysmans, Theo van Doesburg, Antony Kok en De Stijlbeweging. Hij is ook (mede) samensteller van enkele literaire bloemlezingen. Daarnaast schreef hij voor kranten en tijdschriften vele artikelen over de Brabantse geschiedenis. Hij is hoofdredacteur van enkele literaire websites: fleursdumal.nl en antonykok.nl.*

** Hanneke van Kempen studeerde Taal- en Cultuurstudies aan Tilburg University en werkte aan een onderzoek bij het Huygens Instituut over de Verzen van de dichter Herman Gorter. Zij is docent Nederlands en werkt als zelfstandige aan poëzieprojecten in Tilburg en daarbuiten. Daarnaast is ze lid van de kunstcommissie van de gemeente Gilze en Rijen.*

Maurits Manheim en Theo van Doesburg in de kamer van Manheim, Tilburg 1915. (Van Doesburg Archief [VDA], Schenking Van Moorsel, Den Haag)

Kok persoonlijk hebben gekend zijn vrijwel allemaal overleden, en ook het onderzoek heeft in de loop der tijd verschillende veranderingen ondergaan. Zo werkt inmiddels een tweede generatie mee aan het voltooien van een biografie van Antony Kok: naast Jef van Kempen heeft zijn dochter Hanneke van Kempen zich een aantal jaar geleden aangesloten bij het onderzoek. Daarnaast werpt zich een interessante vraag op, die gesteld kan worden wanneer een project als dit zelf een langere periode behelst: is het beeld van Kok veranderd in de loop der tijd?

Biografie en de tijd

Jan Fontijn geeft in *De Nederlandse schrijversbiografie* voorbeelden van de invloed die de tijd op het biografische beeld van een persoon kan hebben: 'Er zijn talloze voorbeelden te geven van de wijze waarop de visie op het leven van schrijvers verandert in de tijd. Henri van Booven kon voor de Tweede Wereldoorlog in zijn biografie nog nauwelijks de homoseksualiteit van Couperus ter sprake brengen. Van Tricht (1960) en Bastet (1984), de volgende biografen van Couperus, konden dat dank zij de liberalere houding ten opzichte van homoseksualiteit wel doen. Wie de biografie van Michel van der Plas over Guido Gezelle uit 1990 legt naast de vroegere biografieën over de priester-dichter kan vaststellen hoe verschillend door Van der Plas de 'bijzondere vriendschap' vol pedagogische eros van Gezelle voor zijn lievelingsleerling Engène van Oye behandeld wordt.'[5]

Antony Kok aan zijn vleugel, Enschotsestraat Tilburg, 1918. (Archief JVK, Tilburg)

'De wereld van heden raast door in Dada's voetspoor' is een veel geciteerd aforisme van de dichter Antony Kok, dat hij schreef toen hij al op leeftijd was. Maar was Kok ook de Dada-dichter die auteur K. Schippers in hem zag, in zijn lezing ter gelegenheid van de opening van de grote Kok-tentoonstelling in de Stadsschouwburg / Kultureel Sentrum van Tilburg begin 1985? Bedoelde Kok, zoals K. Schippers zei, dat Dada niet behoorde tot een tijd of een plaats? Dat Dada niet gebonden was aan een beweging? Dat Antony Kok met zijn aforisme moet hebben bedoeld, dat Dada stond voor een mentaliteit, die van alle tijden was en van de hele wereld? [6]

Of was Antony Kok de man die alleen door toeval, door het feit dat hij beste vrienden zou worden met enkele van de grootste kunstenaars van de 20ste eeuw, Theo van Doesburg (1883-1931) en Kurt Schwitters, en in navolging van hen Dada-dichter werd, zoals J.A. Dautzenberg (1944-2009) in 1985 in *de Volkskrant* schreef: 'een Dada-dichter die op latere leeftijd verstrikt zou raken in mystiek'?[7]

Of is het allebei waar? Wat helpt het de biograaf die al 35 jaar probeert het leven van een ander te ontrafelen? Is het niet zo dat zowel Hugo Bal als Theo van Doesburg aan het eind van hun leven rooms-katholiek zijn geworden? Daar hoor je nooit veel over.
Ottevanger haalt in haar zeer degelijke, maar weinig empathische brievenboek, zelfs meer dan eens dichter Til Brugman aan, die Antony Kok omschreef als 'een wezensvreemde man, die hij altijd al geweest was'. Is dat echt zo?[8]

Kok is in de loop der jaren gekenschetst als een wereldvreemde, een absurdist, een socialist, een pacifist, een religieus fanaat, een middeleeuwer, een dadaïst en nog zoveel meer.
Zijn vrienden en collega's, van wie wij de afgelopen decennia er tientallen hebben gesproken, geven een heel ander beeld: een man die zelden of nooit sprak over zijn kunstenaars-aspiraties, een man die zeer begaan was met het lot van andere mensen en daar ook wat aan deed. Die niet alleen kunstenaars steunde, maar ook buurtgenoten, vrienden en spoorwegcollega's, zoals tijdens een langdurige spoorwegstaking.
Theo van Doesburg schreef daarover aan Antony Kok op 25 april 1920: 'Ik verneem uit je schrijven dat je zoo'n geldelijk offer hebt gebracht voor de staking, die helaas verloren is. Maandag gaan ze weer aan het werk'. Van Doesburg had er kennelijk niet zo'n kijk op want de staking zou nog duren tot juli. De looneisen van de stakers werden uiteindelijk wel ingewilligd. En Kok, hoewel er geen bewijzen zijn overgeleverd, zal ongetwijfeld zijn gift aan de stakers niet bij die ene keer hebben gelaten.

Lena Milius (links) en Maurits Manheim (rechts) op het kantoor van Lakenfabriek E. Elias, Tilburg. In het midden een onbekende collega, 1915. (VDA, Schenking Van Moorsel, Den Haag)

De vraag die zich opdringt is of het eigenlijk wel mogelijk is een mens recht te doen met een biografie. Toch denken wij dat we met het zoeken naar antwoorden op de juiste vragen straks een boek kunnen presenteren dat ook voor de hedendaagse lezer het leven van Antony Kok in zijn samenhang zal kunnen doen begrijpen.[9] In het vervolg van dit stuk zullen wij een aantal personen en zaken die aan bod zullen komen in de biografie kort uitwerken.

Antony Kok en Theo van Doesburg

Antony Kok werd op 18 april 1882 in Rotterdam geboren, als zoon van Pieter Kok en Sophia Hagen. Zijn vader was adjunct-commies bij de Staatsspoorwegen. Het grootste deel van zijn jeugd woonde Antony Kok in het Limburgse Maasbree. Na zijn middelbare schooltijd trad hij in het voetspoor van zijn vader door in 1899 ook bij de Staatsspoorwegen te gaan werken. Na eerst in 's-Hertogenbosch en Oisterwijk als klerk-telegrafist te hebben gewerkt kwam hij in 1908 naar Tilburg, waar hij het na verloop van tijd tot chef-commies zou brengen. De eerste tien jaar woonde Kok, die zijn hele leven ongehuwd bleef, op kamers boven slagerij De Brouwer in de Tuinstraat. Hij zou in Tilburg later nog vier maal verhuizen. Kok stond bij vriend en vijand bekend als een erudiet man. En, niet te vergeten, als een begaafd pianist.

In 1914 raakte Antony Kok bevriend met de Amsterdamse schrijver en schilder Theo van Doesburg, die tijdens de mobilisatie in de Eerste Wereldoorlog in de omgeving van Tilburg was gelegerd. Theo van Doesburg was feitelijk een pseudoniem, hij heette eigenlijk Christian Emil Marie Küpper.

Christian Emil Marie Küpper werd op 30 augustus 1883 in Utrecht geboren. Zijn moeder werd door de fotograaf Küpper in de steek gelaten en hertrouwde met de Amsterdammer Theodorus Doesburg. Christian Küpper liet zich al op jeugdige leeftijd Theo van Doesburg noemen. Hij zou deze naam zijn verdere leven blijven gebruiken. De jonge Theo van Doesburg volgde aanvankelijk toneellessen, maar voor zijn twintigste jaar was hij reeds vastbesloten zowel schrijver als schilder te worden. In 1908 had hij zijn eerste grote expositie in de Haagse Kunstkring. Kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nam hij nog deel aan de 'Salon des indépendants' in Parijs.
Theo van Doesburg publiceerde vanaf 1912 regelmatig literair en kritisch proza in het weekblad *Eenheid*, dat een klankbord wilde zijn voor de meest uiteenlopende maatschappelijke en geestelijke stromingen. Agnita Feis, met wie Van Doesburg in 1910 was gehuwd, debuteerde een jaar later in hetzelfde blad. In de jaren daarna worden Van Doesburgs publicatiemogelijkheden vergroot doordat hij dan ook gaat meewerken aan het dagblad *De Avondpost* en het weekblad *De Controleur*.

In een brief van 31 december 1915 aan Kok, blikt Van Doesburg terug op het ontstaan van hun vriendschap. 'Dat was toen ik je voor 't eerst sprak bij Maupie.' Maupie was Maurits Manheim. Deze 26-jarige Amsterdammer woonde al geruime tijd in Tilburg. Na aanvankelijk op kamers in de Poststraat en de Heuvelstraat te hebben gewoond, verhuisde hij begin 1913 naar de Stationsstraat nr. 1. Hier, recht tegenover het station, was café-restaurant Albert Jansen gevestigd. Gezien de korte periode die er ligt tussen de kennismaking en Van Doesburgs brief, ligt het voor de hand aan te nemen dat hij eerst Manheim heeft ontmoet. Er zijn zelfs aanwijzingen dat Manheim en Van Doesburg elkaar al voor de oorlog in Amsterdam moeten hebben gekend.

Behalve Kok en de twee vrienden van hem (Helena Milius en Maurits Manheim) die collega's waren op het kantoor van Lakenfabriek E. Elias, behoorde ook Helena's jongere zuster Frie tot de groep Tilburgse vrienden die elkaar regelmatig in café-restaurant Albert Jansen ontmoetten. Van een aantal van hen zijn door de briefwisselingen de namen overgeleverd, zoals van Maurice Bogaers, een vriend van Manheim, de binnenhuisarchitect Henri Dreesen, en Martinus van Velzen, die chef was van het Z.N. Kledingmagazijn aan het Piusplein. Afgezien van hun belangstelling voor kunst hadden de meesten nog iets gemeen: ze waren nagenoeg allemaal niet-katholiek. Iets wat geen gemeengoed was in het Tilburg van die tijd.

Een andere opmerkelijke militair in het Tilburg van die dagen was de Friese schoenmaker en schrijver Evert Rinsema. De overlevering wil dat Van Doesburg hem leerde kennen omdat hij geïntrigeerd raakte door het feit dat de compagnie-schoenmaker Socrates las. Het typeert Van Doesburg volkomen, oorlog of geen oorlog, hij koos zijn eigen vrienden. En met succes: met Rinsema sloot hij een vriendschap voor het leven, zoals hij dat ook deed met Antony Kok en de vrouw die zijn Muze werd: Helena Milius. Voor haar schreef Van Doesburg het gedicht 'aan Haar':

aan Haar

ik kan
zoo lang
niet
zonder zoen
van jou.
de dagen
worden
nachten
dicht
en graauw.
ik kan
zoo lang
niet
zonder blik
van jou.
de hemel
wordt zoo mat
het zonlicht
wordt zoo graauw

ik kan
zoo lang
niet
zonder jou.

Het moet voor Helena niet gemakkelijk zijn geweest om in een provinciestad als Tilburg openlijk om te gaan met een gehuwde man. Toch reageert ze laconiek in haar brieven; het is een zaak die niemand ook maar iets aangaat.

'Vrijgevochten stelletje'

De onderlinge verhoudingen binnen de vriendengroep zijn een voorbeeld van hoe de perceptie op zaken in de loop der tijd kan veranderen. Tot voor kort was iedereen van mening dat de omgang van de vrienden in Tilburg tamelijk conservatief verliep. Er was geen sprake van interessante erotische onthullingen of voorbeelden van grote losbandigheid binnen de vriendenkring.

Dat veranderde een paar jaar geleden. Het *Brabants Dagblad* meldde in 2015 een verrassende nieuwe invalshoek, naar aanleiding van een artikel van Hans Renders en Sjoerd van Faassen (de biografen van Theo van Doesburg) in *Zacht Lawijd*: "' Het was een artistiek en vrijgevochten stelletje bij elkaar', stellen Renders en Van Faassen vast, want Van Doesburg deed het met Helena, af en toe ook met Frie én met zijn vrienden Kok en Manheim."[10]

Station Tilburg, 1914-1918. (Collectie Regionaal Archief Tilburg [RAT])

In sommige publicaties[11] over deze periode van *De Stijl* is inderdaad wel gesuggereerd dat er sprake zou kunnen zijn geweest van promiscue relaties binnen de vriendengroep, hetgeen uiteraard appelleert aan het beeld van een artistiek en vrijgevochten avant-gardistisch milieu waarin ook ruimte zou zijn voor naar 'moderne' denkbeelden over homoseksualiteit en biseksualiteit. Feit is dat de homo-emancipatie in Nederland in diezelfde periode vorm begon te krijgen, naar aanleiding van onder meer de publicatie van "Sur la situation sociale de l'uraniste" door Arnold Aletrino in 1901. Het feit dat Van Doesburg destijds – na onder meer zeer controversiële bemoeienis van bijvoorbeeld antirevolutionaire politici als Abraham Kuyper – zich solidair betoonde met de publicatie van de brochure 'Wat iedereen hoort te weten omtrent het uranisme', toont aan dat die ruimte er waarschijnlijk was.[12] Echter, tot nu toe zijn er door geen enkele onderzoeker concrete aanwijzingen gevonden voor losbandige taferelen. De stelling in de krant dat er sprake zou zijn van erotische betrekkingen tussen de verschillende vrienden wordt niet door feiten ondersteund.

Voorlopig jammer dus, maar het is niet anders. Als we ons baseren op de overgeleverde schriftelijke bronnen, dan komt daar juist een heel ander beeld uit naar voren. Een van Helena Milius' grootste klachten was, dat ze er maar niet in slaagde om met Van Doesburg alleen te zijn. Altijd was er die 'cipier', namelijk haar zuster Frie. Haar minnaar alleen naar het station brengen was zelfs onmogelijk. En over Koks al dan niet vermeende homoseksualiteit is het laatste ook nog niet gezegd. Daar zullen wij in de biografie dieper op ingaan.

Tilburgse herinneringen

Ook na zijn vertrek uit Tilburg (eind 1915) bleef Van Doesburg zijn herinneringen aan die stad koesteren. Op 11 februari 1916 schreef hij vanuit Utrecht (nog steeds gemobiliseerd): 'Ik heb dezer dagen vele ontroeringen gehad. Ik floot b.v. een liedje dat Maupie altijd zong van dien Hans en dien ezel. Mijn herinnering werd zijn. Dat zijn dáár op dat uur in die kamer te Tilburg, mèt dat gevoel van mijn vrienden om me te hebben, ontroerde me. Ik reed ook wel langs zonnige wegen met Man, Frie, Helena! Ik liep ook wel in wonderlijke arabische nachten met mijn warmen vriend; met mijzelf; met jou. Ik -jij- wij keken op naar de sterren, die steeds hooger stegen en ons opvoerde naar het gebied der stilte. Daar was de maan te zien achter vreemde boomvormen, die als lange armen met kwaadaardige vuisten tegen het azuur donkerden. Dat alles ontroerde mij; ontroerde mij tot schreidens toe. Waar is dat alles! Hoe prachtig was dat toch daar in

Interieur café-restaurant Albert Janssen, 1911. (Verblijfplaats Onbekend)

Brabant. Een herinneringsbeeld is altijd mooi en de wegen, die door Brabant gaan zijn altijd licht ! Ook 's - nachts! Ook 's - nachts ! Als ik fietste naar Alphen; Goirle; Berkel! Overal scheen dàt licht; overal was die stilte die aan de vergetelheid van den Droom herinnert. Het is mij of ik een jaar gedroomd heb. Dat jaar is als één minuut.'

Enkele maanden later, op 18 mei 1916 kijkt hij – door heimwee overmand – nog eens terug op zijn tijd in Tilburg. 'Ik dacht voortdurend aan verleden jaar, toen ik nog te Tilburg was. Het leven daar, zoo zorgeloos en vrij met Lena altijd bij me lijkt mij een onberekenbaar geluk. Wat wilden wij feitelijk nog meer? (...) Ik herinner mij niet ooit zoo vrij adem gehaald te hebben dan te midden der Oisterwijksche bossen. Wat waren wij gelukkig! Nu is alles verbrokkeld. Jij en Frie zijn de eenigsten resten van mijn, van ons geluk. Ik ben voortdurend met mijn gedachten te Tilburg. Ik zie voortdurend de Zomerstraat, de Heuvelstraat, de Stationsstraat en niet in het minst de Tuinstraat. Ach wat komt het er ook op aan of men in een groote of kleine stad woont. Niet de kwantiteit bepaalt ons geluk, de intensiteit.'

Ook in zijn poëzie heeft Van Doesburg Tilburgse ervaringen verwerkt. In 1915 schreef hij in Tilburg het gedicht 'De Fabriek' over het lawaai in een textielfabriek. Het verscheen in *Nieuwe Woordbeeldingen* onder zijn pseudoniem I.K. Bonset:

DE FABRIEK

Zzzz wiep

tikke klets tikke klets
tikke tikke klets
tikke klets tikke klets
HET WIEL
De Ziel
Zwart
Grijs
Blaauw

Zzzz wiep

Flikkeren
Wuiven
Zwellen
Deinen
Schuiven
Dreinen
Denderen
Zwiepen
Dalen
Stijgen
't ademhalen van de riemen

Zwwwiep

Draaien
Zwenken
Zwaaien
Kraken

Knarsen
Knetteren
Schudden
Schuren

tikke-klets tikke-klets
tikke tikke klets
HET WIEL
'n Blaauwe kiel
Twee zwarte oogen
in 'n graauwe kop

Zwwwiep

IJzeren cirkels
Ijzeren bogen
Zwarte lijnen
naast elkaâr

Door elkander
Hoeken
Ontstaan
Vergaan
Ontstaan
Vergaan

Zwwwiep

Oliestank
Drank
Drank
Spieren
Pezen

Vloeken
Spuwen
Sissen
Gillen
Pissen
Zwarte straal
Bloed
Metaal
Dieren krom
in donkere hoeken
Hartstocht
Bloed
Besmeurde broeken
Smerig vleesch
Zweet

Zwwwiep

tikke klets tikke klets
tikke tikke klets
MACHINE
OLIESTANK
BENZINE

Geld! Bloed!
Geld! Zweet!
Geld! Geweld

Tikke klets tikke klets
Tikke tikke klets

Z W W W I E P

Spoorlaan in 1914, rechts op de hoek van de Stationsstraat café-restaurant Albert Janssen. (Coll. RAT)

Nieuwe beelding

Samen hadden de vrienden in het voorjaar van 1915 tot tweemaal toe een *Soirée Intime* georganiseerd, waarbij Van Doesburg gedichten voordroeg, Kok piano speelde en Manheim zong. De uitvoeringen vonden plaats bij Albert Jansen, recht tegenover het station. De gezusters Milius verzorgden de organisatie en de PR. Als Van Doesburg de daaropvolgende jaren lezingen hield door heel Nederland, ging Antony Kok regelmatig mee, om hem met pianomuziek te begeleiden.

Onder invloed van Van Doesburg experimenteerde Kok dat jaar, als een van de eersten in Nederland, met het schrijven van klankpoëzie. In die tijd ontstonden ook plannen voor het oprichten van een eigen tijdschrift, waarin zij hun opvattingen over de moderne beeldende kunst en literatuur zouden kunnen ventileren. Dat tijdschrift werd *De Stijl*, dat van 1917 tot 1932 verscheen en ook internationaal gezien een van de belangrijkste organen zou blijken voor de vernieuwing van met name beeldende kunst en architectuur. Behalve Van Doesburg en Kok behoorden tot de oprichters ook de schilders Huszàr, Van der Leck en Mondriaan, en de architecten Oud en Wils. Zij wilden de beeldende kunst ontdoen van alle overbodige versieringen en zich beperken tot het gebruik van de rechte lijn en de primaire kleuren.

Antony Kok woonde van 1908–1918 op een kamer boven slagerij De Brouwer, Tuinstraat 58 in Tilburg. Foto 1920. (Coll. RAT)

Antony Kok zelf debuteerde in 1917 met zijn gedicht ‘Excelsior’ in het tijdschrift *Eenheid*. In hetzelfde tijdschrift publiceerde hij later nog de gedichten ‘De Rozelaar’ (1917) en ‘Gods Licht’ (1918). Verder werd in 1917 Koks experimentele gedicht ‘De Wisselwachter’ in het tijdschrift *Holland Express* afgedrukt.

Na zijn scheiding van Agnita Feis, huwde Van Doesburg met Lena Milius, die een huis in Leiden betrokken had. In oktober 1917 zou in Leiden, dankzij het organisatorische talent van Lena het nieuwe tijdschrift, na twee jaar praten en denken, van de drukpers komen.

De Stijl

Het nieuwe maandblad *De Stijl* gaf de schilder, architect, schrijver, dichter en typograaf Theo van Doesburg de mogelijkheid om zijn ideeën over ‘de nieuwe beelding’ te ventileren. De beeldende kunsten moesten worden ontdaan van alle franje. Schilderen naar de natuur was voortaan uit den boze. Het gebruik van de rechte lijn en van primaire kleuren werd hét uitdrukkingsmiddel van een nieuwe generatie. Tot zijn medestanders behoorden kunstenaars als Mondriaan, Van der Leck, Oud en Rietveld. Door medewerking van o.a. Arp, Richter en Schwitters ontstond een internationale kunstbeweging, die zich ook sterk maakte voor de vernieuwing van de literatuur en de muziek.

Voor Van Doesburg betekende de oprichting van *De Stijl* het begin van een turbulente periode. *De Stijl* zou hem door heel Europa voeren. Hij hield lezingen, trad op, gaf les en verkondigde de idealen van de nieuwe beweging onder meer in Weimar, Berlijn, Straatsburg, Praag, Madrid en Barcelona. Hij werd er afwisselend bejubeld en weggehoond. Door zijn rechtlijnige en temperamentvolle optreden maakte Van Doesburg even makkelijk vrienden als vijanden. ‘Innerlijk ben ik te zacht, heb in blind vertrouwen en enthousiasme, allen te zeer liefgehad om met een passieve vriendschap te kunnen eindigen. Daar komt bij dat ik geestelijk niemand noodig heb, terwijl, omgekeerd allen op mijn geestelijke activiteiten parasiteren, zoowel vrienden als vijanden’. Niet alleen voortdurend geldgebrek maakte zijn kunstenaarschap tot een hard bestaan maar ook zijn nooit aflatende drang tot het verleggen van zijn artistieke grenzen. ‘Men denkt als het werk af is dat het gemaakt is zonder ontroering. De ontroeringen echter die aan een blauw en rood als in mijn Decomposition 1 1920 voorafgaan zijn bovennormaal. Geen enkele reële emotie is daarna een maatstaf. Ik geloof in de schilderkunst’.

In het eerste nummer van *De Stijl* van oktober 1917 nam Van Doesburg een beschouwing van zijn Tilburgse vriend Kok op met de titel: ‘De moderne schilderij in het interieur’. Antony Kok zou in de loop van de tijd meer beschouwend proza in *De Stijl* publiceren, zoals ‘Scheppen’ (1918), ‘Denkextracten. Over organische schoonheid en Kunst en ontroering. Synthetische analyse’ (1919). Hij was ook een van de

Lena en Frie Milius woonden van 1914 – 1916 op het adres Zomerstraat 11 in Tilburg. Foto 1925. (Coll. RAT)

ondertekenaars van de door Stijl-medewerkers gepubliceerde manifesten over beeldende kunst (1918) en literatuur (1920). Van Kok werden in het tijdschrift *De Stijl* maar twee gedichten opgenomen: in 1921 'Stilte + stem (Vers in W)' en in 1923 het acht jaar eerder geschreven 'Nachtkroeg'.

Stilte + stem (vers in w)

Wacht
Wacht
Wacht
Wacht
Wachten
Wachten
Wek
Wak
Wek
Wak
Wachten
Wachten
Wekken
Wekken
Wek
Waak

De beide gedichten, die voor het grootste deel bestonden uit klanknabootsende woorden, werden niet alleen door Theo van Doesburg, maar ook door Piet Mondriaan en Kurt Schwitters beschouwd als een belangrijke bijdrage tot de vernieuwing van de dichtkunst. Schwitters nam het gedicht 'Stilte + stem (Vers in W)' ook op in zijn eigen tijdschrift *Merz*. Geïnspireerd door Schwitters schreef Kok in 1923 een aantal dadaïstische gedichten, die echter pas na zijn dood werden gepubliceerd. Het overlijden van Theo van Doesburg in 1931 betekende het einde van het tijdschrift *De Stijl*. In 1932 zou er nog een laatste aflevering verschijnen met daarin een 'In memoriam' van de hand van Kok; dat zou tevens diens laatste publicatie zijn.

Piet Mondriaan

Door zijn medewerking aan *De Stijl* kwam Antony Kok in contact met veel kunstenaars van zijn tijd. Zoals de Utrechtse spoorwegman en schilder Janus de Winter. Maar ook met kunstenaars van de avant-garde van die tijd: Van der Leck, Oud, Rietveld, Schwitters, Lissitzky, Burchartz en Mondriaan.
Zo openhartig en hartelijk als het contact met de Duitse kunstenaar Kurt Schwitters was, zo stroef en terughoudend verliep in het begin zijn contact met de in Parijs wonende Nederlandse schilder Piet Mondriaan. Dat heeft natuurlijk alles met karakters te maken.
Joop Joosten (voormalig conservator RKD en Stedelijk Museum Amsterdam) ontlokte in 1959 een aantal uitspraken van Antony Kok over Piet Mondriaan: 'Ging ik indertijd naar Meudon bij Parijs Theo van Doesburg bezoeken, dan werden er ook steeds uren voor een bezoek aan Mondriaan gereserveerd. Er was altoos in zijn huis een wonderlijke stilte. Hij liet me dan telkens zijn laatste werken zien. 'Ik zal je precies zeggen wat ik zie en hoe ik erover denk', zei ik dan. 'Dát, ja, wat dat is? Ik zal het zeggen. Hete zomerdag. De stoppels staan geel op het keihard droge veld. De zon staat hoog. Kijk, hoe prachtig. Bij al die dorst. Die jonge boerin, sterk met 't juk op de schouders, waaraan twee zware emmers. De stoppels buigen, breken af door haar gewicht op klompen. Maar dat gezicht met die vuurrode, gezonde grote ronde wangen. Dát is het! Het zou ook "Het erotische" of "De stier" kunnen heten, maar dan is het niet zo klaar en duidelijk als door de wangen getekend.' Volgens Kok luisterde Mondriaan steeds aandachtig, maar ging nooit in op zijn opmerkingen.

Voor Piet Mondriaan betekende de keuze voor zijn kunst tevens een veroordeling tot een armzalig bestaan. In 1921 was zijn financiële nood zo hoog dat Van Doesburg zich geroepen voelde om te bemiddelen bij de verkoop van een schilderij aan Antony Kok. "Ik schreef aan Piet dat je het stuk voor *f* 150,- wilde kopen maar dat zelf liever niet schreef. Hij schrijft mij terug dat je het voor 800 francs hebben mag. Ik weet niet hoe de koers is, maar ik geloof dat het niet zoo heel veel scheelt met jouw bod. Spring echter niet boven je hoofd kerel, als het niet kan dan zal ik wel weer mijn best doen voor Piet bij iemand die het beter kan doen." In de loop van de jaren kocht Antony Kok vier schilderijen van Piet Mondriaan. De betaling geschiedde in termijnen, het liefst in de winter want dan was de nood het hoogst. Tussen Kok en Mondriaan ontstond een vriendschap die, ondanks Mondriaans meningsverschillen met Van Doesburg, stand zou houden.

In oktober 1940 emigreerde Piet Mondriaan op uitnodiging van een aantal Amerikaanse kunstvrienden van Londen naar New York. In Amerika zou zijn kunst nieuwe impulsen krijgen, die resulteerden in schilderijen als *Broadway Boogie Woogie* en *Victory Boogie Woogie*. Op 1 februari 1944 stierf Mondriaan in New York aan een longontsteking.

Na de Tweede Wereldoorlog stegen de prijzen van Mondriaans schilderijen, vooral onder invloed van

Amerikaanse kunsthandelaren die de Europese markt afstroopten, tot astronomische hoogte. Met als absolute uitschieter de verkoop in 1998 van *Victory Boogie Woogie* voor tachtig miljoen. Architect Oud ergerde zich al in het begin van de jaren zestig aan de jacht op Mondriaans schilderijen. Een Amerikaanse bezoeker had hem eens uitgelegd dat een schilderij van Mondriaan stamde uit: “his most expensive period”. Oud bracht fijntjes in herinnering dat Mondriaan geen ‘expensive period’ had gekend; alleen maar levenslange armoede.

Dat Antony Kok bezitter was van kunstwerken van Piet Mondriaan, dat was zelfs tot New York doorgedrongen. Bij een Stijl-herdenking, vlak na de oorlog, in het Stedelijk Museum Amsterdam, werd Kok door een Amerikaanse museumdirecteur aangeklampt. Hij vroeg: ‘Is u mijnheer Kok? Waarover Mondriaan in het laatst van zijn leven vaak gezegd heeft: “Kok was toen de enige die mij begreep zoals ik het nú weet.”’ Al die aandacht zal Kok ongetwijfeld goed hebben gedaan.

Dadaveldtocht

Vanaf hun eerste ontmoeting in 1914 had Theo van Doesburg zijn vriend Antony Kok opgezweept om te experimenteren bij het schrijven van gedichten: “Je verzen zeiden mij niet genoeg. Stuur mij verzen, die mij brengen, waar geen sterveling geweest is”. In 1920 legden ze hun revolutionaire ideeën over de literatuur vast in een manifest in het tijdschrift *De Stijl*. Met kreten als: “Het woord is machteloos” en “Het woord is dood” werd de machteloosheid van de traditionele literatuur aan de kaak gesteld. Er moest een literatuur komen, die een nieuwe betekenis en een nieuwe uitdrukkingskracht had. Het dadaïsme in Nederland was geboren.

In datzelfde jaar publiceerde Van Doesburg zijn eerste klankgedichten in *De Stijl*, onder het pseudoniem: I.K. Bonset. Op de suggestie om ook onder een pseudoniem te publiceren is Kok nooit in gegaan. Theo van Doesburg stelde alles in het werk om het dichterschap van zijn vriend te stimuleren. Toen Koks gedicht ‘Nachtkroeg’ in *De Stijl* werd gepubliceerd schreef Van Doesburg: “Nimmer kwam in Holland een dichter tot zoo sober en zuiver gebruik van zijn uitdrukkingsmateriaal”.

Antony Kok (in het midden) en enkele van zijn Tilburgse vrienden, ca. 1912. (Archief JVK, Tilburg)

In september 1922 organiseerden Theo en Nelly van Doesburg in Weimar een dadaïstische voorstelling waaraan ook Hans Arp, Tristan Tzara en Kurt Schwitters deelnamen. Vanwege het grote succes zou de voorstelling worden herhaald in Jena en Hannover en werden er plannen gemaakt voor een serie optredens in Nederland. Uiteindelijk zou alleen Kurt Schwitters de reis naar Nederland maken. In januari en februari 1923 werden er een hele reeks dadaavonden gehouden, voornamelijk in het westen van het land. Uitzonderingen waren de voorstellingen in Den Bosch en Tilburg op 25 en 27 januari. Aan het begin van de dada-veldtocht, zoals de reeks dada-avonden later zou worden genoemd, schreef Van Doesburg aan Antony Kok: “De dada avonden zijn reusachtig. (...) In Haarlem, waar we Donderdagavond waren, zijn de menschen door de politie uiteengejaagd”.

De voorstellingen, die konden rekenen op grote publieke belangstelling, verliepen, zoals ook voor een deel gepland, volkomen chaotisch. Van Doesburg begon met het op serieuze toon voorlezen van zijn manifest *Wat is dada?*, daarbij voortdurend onderbroken door Schwitters, die vanuit de zaal allerlei dierengeluiden nabootste. Schwitters droeg zelf ‘An Anna Blume’ voor en een aantal – voor het publiek soms totaal onbegrijpelijke – klank- en cijfergedichten. Nelly van Doesburg zorgde voor enkele muzikale intermezzo’s op de piano. Bij sommige dadavoorstellingen was het tumult zo groot, dat de kranten er ruim aandacht aan besteedden: “De zaal buldert van den lach. Schwitters kan bijna niet verder, maar houdt vol. (...) Hij is onverstoorbaar. Het publiek brult, blaast, gilt, maakt allerlei geluiden, een fluitje komt boven alles uit.”

Het succes van de sympathieke Schwitters stimuleerde Antony Kok tot het schrijven van enkele dadaïstische gedichten. Vanaf 1921 had Schwitters bijdragen geleverd aan *De Stijl* en de kontakten met de Duitse abonnees verzorgd. Op zijn beurt zou hij een speciaal nummer van zijn eigen tijdschrift *Merz* wijden aan het dadaïsme in Holland, met bijdragen van Van Doesburg en Kok.

Aforismen

Vanaf het midden van de jaren twintig schreef Antony Kok nog bijna uitsluitend aforismen. Er zijn maar enkele gedichten van na die tijd overgeleverd. Na de dood van Theo van Doesburg in 1931 raakten de idealen van *De Stijl* geleidelijk op de achtergrond en gaf Kok steeds meer toe aan zijn voorliefde voor het mystieke. Hij sloot zich aan bij de Rozenkruisers. In 1952 keerde Antony Kok Tilburg de rug toe. De aanvankelijke veronderstelling dat zijn betrokkenheid bij de Rozenkruisers de reden was, bleek maar gedeeltelijk waar. Het hele verhaal zal in de biografie staan.

Briefkaart van Van Doesburg aan Antony Kok, 12 september 1921. Kaart van Bauhaus Weimar. (VDA, Schenking Van Moorsel, Den Haag)

Begin 1954 brak Kok radicaal met het verleden. “Heb enige maanden geleden al mijn eigen werk verbrand. Een kleine tienduizend aforismen, gedichten en beschouwingen van allerlei aard. Nog even daarna vocht ik in mijzelf over de vraag: is dit verraad of offer? Dat het een offer is geweest weet ik nu zeker.” Maar nog geen half jaar later, toen Paul Rodenko in zijn bloemlezing uit de poëzie der avant-garde: *Nieuwe griffels, schone leien* Koks gedicht ‘Nachtkroeg’ een plaats gaf tussen gedichten van I.K. Bonset en Paul van Ostaijen, moet hij zich minder zeker hebben gevoeld over zijn daad. “Wie had dat kunnen denken!” schreef Kok aan uitgever Bert Bakker. “Het is goed dat u *Nachtkroeg* uit mijn prae-tijd publiceren gaat in een verzameling van de meest moderne dichters van dezen tijd. Als het indertijd niet in *De Stijl* was gekomen zou het met al het andere ook verloren zijn geraakt”.

Op 72-jarige leeftijd begon Antony Kok gewoon opnieuw. Hij reconstrueerde veel van zijn gedichten en noteerde tot aan zijn dood nog duizenden aforismen. Zoals eerder gezegd schreef hij zijn aforisme: ‘De wereld van heden raast door in Dada’s voetspoor’ aan het eind van zijn leven. Het was een laatste eresaluut aan dada. Op 29 oktober 1969 overleed Antony Kok op 87-jarige leeftijd in Haarlem.

Antony Kok en Tilburg

De meeste publicaties van en over zijn werk kwamen na Koks dood tot stand. In 2000 publiceerde Jef van Kempen een bloemlezing uit zijn gedichten en aforismen, die werd gepresenteerd tijdens een expositie over de typografie van *De Stijl* in Museum Scryption in Tilburg.[13]

Als gevolg van de toegenomen belangstelling voor zijn werk en zijn persoon is er sporadisch sprake geweest van kansen om Antony Kok een plaats te bieden in de openbare ruimte van Tilburg. Zo hebben zijn biografen in 1984 een poging ondernomen om met medewerking van de Spoorwegen tot een vorm van een herinneringsteken te komen op het station. Helaas was hiervoor geen belangstelling. 1985 was, afgezien van de expositie in de Stadsschouwburg, bij uitstek een jaar van gemiste kansen. Er kwam de vraag van de R.B.K. (Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag) om uit te zoeken of er, ondanks het ontbreken van een kunstmuseum in Tilburg, geen mogelijkheden waren om een deel van de kunstcollectie van Theo van Doesburg in Tilburg onder te brengen (van Museum De Pont was toen nog geen sprake). Het antwoord bleek nee. Uiteindelijk is Tilburg nooit verder gekomen dan een digitaal Stadsmuseum. Misschien is het een idee om een deel van de Collectie Van Moorsel daar digitaal onder te brengen?
Honderden schetsen, tekeningen, schilderijen, (zelf) portretten, architectonische ontwerpen, ontwerpen voor glas-in-lood, grafische vormgeving en interieurontwerpen, uit een collectie van ca. 2.000 werken, zijn in de jaren daarop als permanente bruikleen ondergebracht in musea en collecties in Utrecht, Den Haag, Leiden, Rotterdam en Otterlo.[14]
De suggestie in 2012 de straatnaam ‘De Stijl’ te geven aan het Talent Square heeft het ook niet gehaald. 2017 is het jaar van het eeuwfeest van *De Stijl*. Aan het begin van het jaar werden maar liefst 100 tentoonstellingen en andere evenementen aangekondigd. Tilburg, de stad waar Theo van Doesburg en Antony Kok, al in 1915, hun plannen voor *De Stijl* hadden gesmeed, ontbrak helaas op de lijst.

We hopen met de biografie een nieuwe impuls te geven aan een gefundeerde en verdiende verankering van Antony Kok in het collectieve geheugen van Tilburg.

Bronnen

- I.K. Bonset, Nieuwe Woordbeeldingen. De gedichten van Theo van Doesburg, met een nawoord van K. Schippers, Amsterdam 1975.
- I.K. Bonset, Verzen uit 1914, met een nawoord van Marco Entrop, Bedum 1987.
- Marco Entrop, ‘Antony Kok: de spoorwegbeambte als dichter’, in: Het Oog in ‘t Zeil, juni 1989.
- Jan Fontijn, De Nederlandse schrijversbiografie. HES Uitgevers, Utrecht 1992.
- Ine Gevers, Janus de Winter, de schilder mysticus, Amsterdam 1985.
- Els Hoek e.a., Theo van Doesburg, Oeuvrecatalogus, Utrecht/Otterlo 2000.
- Anita Hopmans / Kees Verwey, Kunst is Spiegeling Kees Verwey. Een Studie Naar Zijn Oeuvre, Haarlem 1990.
- Hanneke van Kempen, ‘De klankpoëzie van Antony Kok’, in: Vooys, Tijdschrift voor letteren, jrg. 27, nr. 2 2009.
- Hanneke van Kempen, ‘”Het komt vaak voor dat commentaar de tekst verduistert “ – Antony Kok en het gedicht Nachtkroeg’, in: VakTaal, jrg. 18, nr. 1 2005, p. 9-10.
- J.A. Dautzenberg, ‘Antony Kok, klerk-telegrafist, “prins van geestelijken bloede”’, in: de Volkskrant, 11 januari 1985.
- Jef van Kempen en Rolf Janssen, ‘Antony Kok. Tilburgs dichter en denker’, in: Actum Tilliburgis, jrg. 13, nr. 4, 1982.
- Jef van Kempen en Rolf Janssen, ‘Een verwijzing naar De Stijl op het centraal station in Tilburg’, in: Tilburg, jrg. 2. nr. 2, 1984.
- Jef van Kempen, ‘Antony Kok dichter bij De Stijl’, in: Museumjournaal 29 (1984) nr. 6, p. 413-414.
- Jef van Kempen, Antony Kok, dichter bij De Stijl [vouwblad bij de tentoonstelling in Stadsschouwburg / Kultureel Sentrum Tilburg, 6 januari

– 7 februari 1985] 1985.
- Jef van Kempen, 'Ík kom en breng een hemel hier op aarde. Over Theo van Doesburg', in: Tilburg, jrg. 7, nr. 3, 1989.
- Jef van Kempen, 'Theo van Doesburg & De Stijl. 6 portretten: Theo van Doesburg, Antony Kok, Piet Mondriaan, Kurt Schwitters, Lena Milius & Nelly van Moorsel.' In: Brabants Dagblad: 28 mei 1999, 2 juli 1999, 2 augustus 1999, 27 augustus 1999, 20 oktober 1999, 18 december 1999
- Jef van Kempen, Gedichten & aforismen. Een keuze uit de gedichten en aforismen van Antony Kok, Tilburg 2000.
- KRO Spektakel, Wil Tromp, radio-uitzending van 6 september 1984: Ik ben Kok van De Stijl & 12 januari 1985: De poëzie van Theo van Doesburg en Antony Kok.
- Alied Ottevanger: De Stijl overal absolute leiding. De briefwisseling tussen Theo van Doesburg en Antony Kok, Bussum 2008.
- Hans Renders, De zeven hoofdzonden van de biografie, Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam 2008.
- Hans Renders en Sjoerd van Faassen, 'Ik zocht den dood en vond het leven: een keerpunt in Tilburg. Theo van Doesburg in de jaren 1914-1915', in: 'Schrijvers in de Eerste Wereldoorlo' Zacht Lawijd, Literair-historisch tijdschrift 13 (2014) 3, p. 124-159.
- De Stijl 1917-1932, herdruk 1968 deel I 1917- 1920 deel II 1921-1932, Amsterdam.
- K. Schippers, Holland Dada, Amsterdam 1974.
- Evert van Straaten, Theo van Doesburg 1883-1931. Een Documentaire, 1983.
- Will Tromp en J.A. Dautzenberg, Kok van De Stijl, spoorwegbeambte te Tilburg, Oosterbeek 1989.

Van Abbemuseum Eindhoven, Bibliotheek; Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen; Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag, collectie Van Moorsel; Nederlands Literatuurmuseum, Den Haag; Stedelijk Museum Amsterdam, afdeling audiovisuele materialen; Regionaal Archief Tilburg; Hans Renders; Ronald Peeters, Aloys van den Berk.

Antony Kok (tweede van rechts) en Annie van Beurden (uiterst rechts) op het nieuwe station van Tilburg, 12 augustus 1966. (Archief JVK, Tilburg)

1 De voornaam van Antony Kok kent verschillende spellingen, zowel in de Burgerlijke Stand als door hem zelf gebruikt: Anthony, Anthonie, Antonie en Antony. In een brief van Theo van Doesburg aan Antony Kok, vraagt Van Doesburg hoe Koks voornaam te spellen in tijdschrift *De Stijl*. Kok kiest voor de laatste optie. Zijn biografen en andere publicisten kozen er 30 jaar geleden al voor om allemaal de spelwijze Antony te gebruiken.

2 Derde vrouw en weduwe van Theo van Doesburg, overleden in Parijs in 1975.

3 'Antony Kok. Tilburgs dichter en denker', *Actum Tilliburgis*, jrg. 13, nr. 4, 1982.

4 Rolf Janssen heeft in medio 1985 zijn medewerking moeten staken, omdat hij emigreerde naar Duitsland. Janssen heeft nog wel meegewerkt aan de tentoonstelling in de Tilburgse schouwburg, die landelijk veel aandacht trok en besproken is in nagenoeg alle grote landelijke kranten en weekbladen en bovendien heeft geresulteerd in twee radioprogramma's voor de KRO in 1984 en 1985.

5 Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*. HES Uitgevers, Utrecht 1992, p. 12-13.

6 Lezing K. Schippers bij de opening van de tentoonstelling: *Antony Kok, dichter bij De Stijl*. Van 6 januari tot en met 7 februari 1985, Stadsschouwburg / Kultureel Sentrum Tilburg, Lezing opgenomen in de bundel: Will Tromp en J.A. Dautzenberg 1989.

7 J.A. Dautzenberg, 'Antony Kok, klerk-telegrafist, "prins van geestelijken bloede"', in: d*e Volkskrant*, 11 januari 1985.

8 Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding. De briefwisseling tussen Theo van Doesburg en Antony Kok*, Bussum 2008, p. 567.

9 Hans Renders stelt in *De zeven hoofdzonden van de biografie* (2008) over een omschrijving van wat een goede biografie is: 'Het is misschien teleurstellend, maar een vastomlijnde definitie bestaat niet. Jazeker, een ideale biografie is goed geschreven, liefst reportageachtig van opzet, is geen opzoekboek en maakt duidelijk dat een leven alleen in zijn samenhang is te begrijpen.' (p. 52)

10 Henri van der Steen: 'Theo zag de zon opkomen in Tilburg', in: *Brabants Dagblad* 16 april 2015.

11 Ottevanger schreef over Lena Milius: 'Verliefd als zij was, begreep zij niet alleen dat hij als gehuwde een verhouding met haar begon, zij heeft ook zijn meer dan vriendschappelijke betrekkingen met haar zus Frie gebillijkt, alsook zijn relatie met Manheim, die behalve een artistieke vriend ook openlijk homoseksueel was. Dat er ook tussen Manheim, Van Doesburg en Kok een intieme vriendschap heeft bestaan is vrijwel zeker, hoewel er geen documenten bewaard zijn waaruit de graad van hun onderlinge intimiteit kan worden afgeleid.' (Ottevanger, *De Stijl overal absolute leiding. De briefwisseling tussen Theo van Doesburg en Antony Kok*, Bussum 2008, p. 34.)

12 Renders en Van Faassen schrijven: 'De vijfentwintigjarige boekhoudster Lena Milius was verloofd toen zij Van Doesburg ontmoette, maar zij viel voor zijn charmes. Zij was een ontwikkelde en onbekrompen vrouw die haar talen sprak. Nadat haar ouders waren overleden, woonde ze samen met haar jongere zus Frie in een huis aan de Zomerstraat, vlakbij de Tuinstraat waar Kok woonde. Ook met Frie raakte Van Doesburg bevriend, en volgens sommige bronnen meer dan dat. Het was een artistiek en vrijgevochten stelletje bij elkaar. Lena die een getrouwde man als minnaar had, Manheim die homoseksueel was en Van Doesburg die intieme betrekkingen met allemaal onderhield, dus met Lena en Frie, maar ook met Manheim en Kok. Hoe dat precies zat, blijft onduidelijk maar dat Van Doesburg positief stond ten opzichte van de herenliefde, 'uranisme' zoals dat toen werd genoemd, blijkt onder meer uit zijn ondertekening van de in 1912 verschenen brochure *Wat iedereen behoort te weten omtrent het Uranisme*.' (Renders en Van Faassen 2014, p. 12).

13 Expositie Museum Scryption Tilburg: *Typografie van De Stijl. Grafisch*

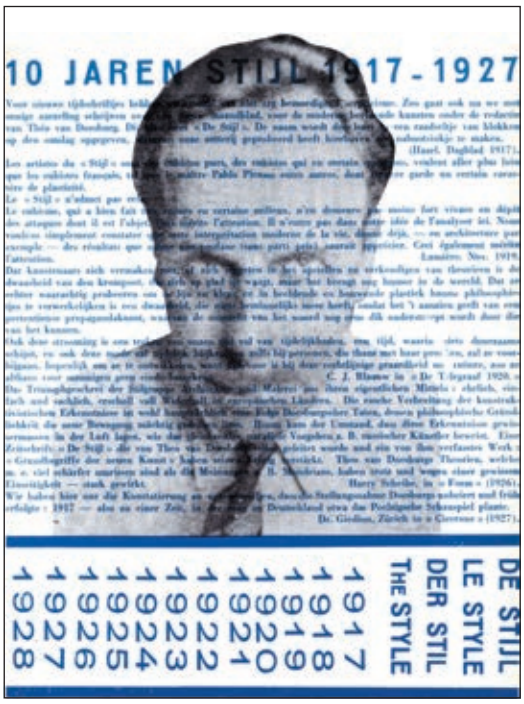

Herdenkingsnummer van 10 jaren tijdschrift De Stijl 1927. (Archief JVK, Tilburg)

Affiche tentoonstelling 'Antony Kok, dichter bij De Stijl'. 6 januari t/m 7 februari 1985, stadsschouwburg / kultureel sentrum Tilburg. (Archief JVK, Tilburg)

werk van Theo van Doesburg en Antony Kok. Van 1 maart tot en met 21 mei 2000. Samengesteld door Scryption, Jef van Kempen en R.K.D.

14 Door een misverstand kregen de organisatoren van de tentoonstelling in 1985 in de Tilburgse schouwburg, naast de gevraagde werken, nog een complete *Stijl*-expositie uit een grote Europese hoofdstad aangeleverd. Het had nogal wat voeten in aarde om de gang van zaken uit te zoeken. Zo had Tilburg, voor een periode van zes weken, een heuse eigen collectie van werken van Mondriaan, Van der Leck, Huszar en Van Doesburg, opgeslagen in een royale bezemkast in de Stadsschouwburg van Tilburg.

Mijmering over een Mondriaan in Tilburg

Internationale Tentoonstelling van Nijverheid, Handel en Kunst, 1913

Petra Robben*

** Petra Robben BA (1961) volgt de Masteropleiding Algemene Kunst- en Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Zij is werkzaam bij Stadsmuseum Tilburg.*

Piet Mondriaan staat vermeld in de kunstcatalogus van de *Internationale Tentoonstelling van Nijverheid, Handel en Kunst* die in Tilburg in 1913 plaatsvond. *Mijmering* was de titel van het werk dat onder de naam van Mondriaan was ingestuurd in de categorie 'schilderijen'. Buiten dat het werk 500 gulden waard was en dat de Nederlandse schilder op dat moment in Parijs woonde, ontbreken echter verdere gegevens.

Internationale Tentoonstelling voor Nijverheid, Handel en Kunst

In 1913 vierde Nederland een feest waarin honderd jaar onafhankelijkheid werd herdacht. Het doel van het jubileumjaar was om het (internationaal) toerisme in Nederland te bevorderen en om de bezoekers te laten zien welke mogelijkheden er waren op het gebied van handel, nijverheid, landbouw en cultuur. De Maatschappij voor Nijverheid ontwikkelde het *Plan 1913*: een reeks manifestaties en tentoonstellingen verspreid over de Nederlandse steden.

Tilburg was een van de deelnemende steden door het organiseren van een *Internationale Tentoonstelling voor Nijverheid, Handel en Kunst*. De stad had enkele jaren daarvoor, in 1909, al ervaring opgedaan met de

Links de voorkaft van de catalogus van de kunsttentoonstelling 1913, en rechts de vermelding van het schilderij van P. Mondriaan. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

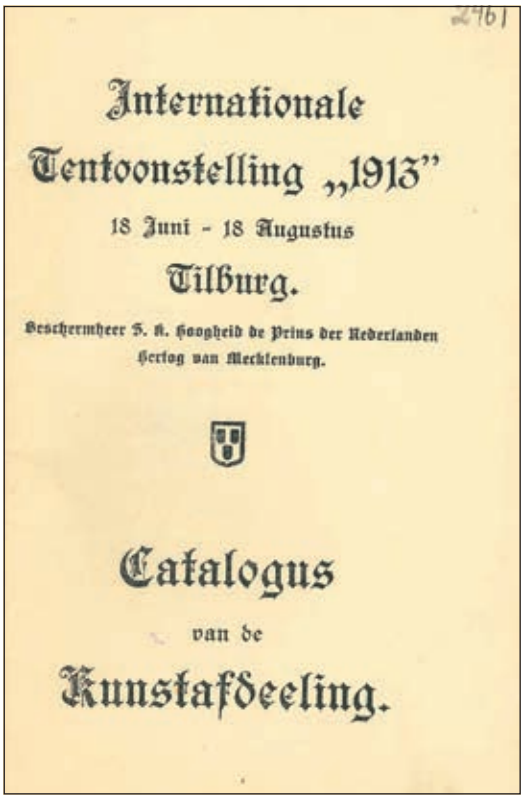

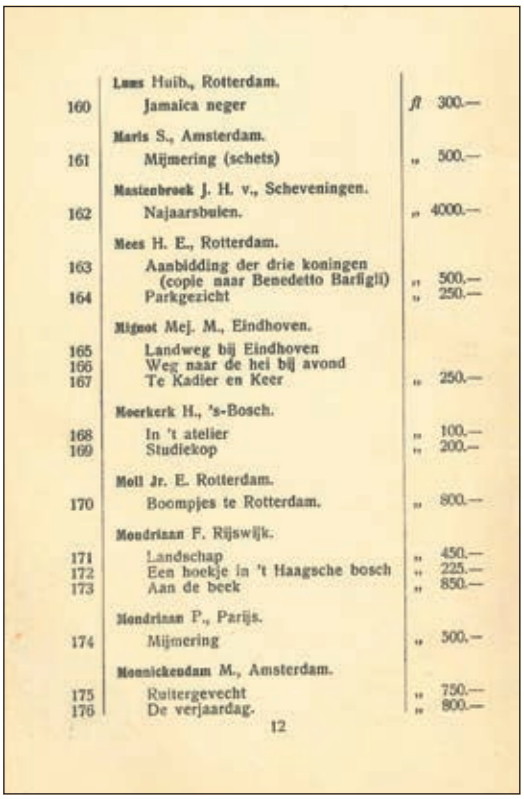

organisatie van een grootse tentoonstelling. In 1912 trof het organiserende comité de voorbereidingen en vanaf 18 juni 1913 was de tentoonstelling een feit. Deze zou in eerste instantie duren tot 18 augustus, maar werd vanwege het succes verlengd. De handel en nijverheid waren de grootste onderdelen van het reusachtige tentoonstellingscomplex dat gesitueerd was op het nog braakliggende terrein waarop later het St. Elisabethziekenhuis werd gebouwd. De kunsttentoonstelling was ondergebracht in het kunstpaviljoen.

Kunsttentoonstelling

Op de kunsttentoonstelling in Tilburg waren schilderijen aquarellen, etsen, pastels en beeldhouwwerken te zien. De expositie was niet alleen voor kunstkenners bedoeld, maar ook met het doel om liefde tot de kunst aan te kweken bij de bezoekers, zo stelden de organisatoren. Het comité van de afdeling kunst werd gevormd door de notabelen dr. B. Daamen, A. Arts, J. Huer, J. Daamen en P. Roessingh. Voorzitter Daamen was een huisarts die in het centrum van de stad woonde. Bij de eerdergenoemde tentoonstelling van 1909, was hij eveneens de voorzitter. Een ooggetuige roemde de fraai ingerichte Kunstzaal. Deze bevestigde 'alleszins het deftige cachet van de expositie'. In afzonderlijke gebouwen werden de beroemdste schilderstukken van grootste meesters getoond. Er was één grote zaal, en een achttal kleinere zaaltjes. Deze kunstzalen waren belegd met kostbare tapijten, wat een zeer 'schilderachtigen' indruk maakte. De tapijten waren geleverd door *'t Modelhuis* en enige kleine zaaltjes door *L 'Art Decoratif* met oude meubels, antiquiteiten en curiositeiten. Aan de ingang van de zalen hing een portret van de Tilburgse professor in de oogheelkunde F.C. Donders en als hulde was hij omringd door een trofee in de geel-blauwe Tilburgse kleuren.

De namen van deelnemende kunstenaars zijn te vinden in diverse kranten. Zo is de naam P. Mondriaan vermeld bij een 165-tal 'onzer beste levende meesters' in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 1 april 1913. De *Tilburgsche Courant* van 27 mei 1913 kondigde aan dat de Nederlandse bouw- en schilderkunst zodanig vertegenwoordigd was, zoals wellicht nog nooit was gebeurd. Geen enkele van de voornaamste levende Hollandse meesters ontbrak, aldus de Tilburgse krant. Alfabetisch werden vervolgens alle namen van zowel schilders als beeldhouwers genoemd. Opvallend in dit artikel is, dat F. Mondriaan wel wordt genoemd, maar P. Mondriaan niet. Ook het *Algemeen Handelsblad* vermeldde dat er op de kunsttentoonstelling bekende Hollandse schilders en beeldhouwers vertegenwoordigd waren met in totaal ca. 500 kunstwerken. In deze krant werden namen genoemd van kunstenaars die blijkbaar in het westen van het land bekend waren: Lizzy Ansingh (Amsterdam), Louis Apol (Den Haag), Arntzenius (Den Haag), F. Hart Nibbrig (Laren), Hoynck van Papendrecht (Den Haag), Th. Schwartze-Van Duyl (Amsterdam) en W.J. Sluijter (Laren). Dat de kunstenaars uit het gehele land afkomstig waren, blijkt uit de plaatsnaamvermelding achter de naam van de kunstenaars in de catalogus.

Naast een groot aantal kunstenaars uit Amsterdam, Laren en Den Haag, waren er ook kunstenaars afkomstig uit Noord-Brabant: J. van Delft (Waalwijk), A. van Domburg (Schijndel), G. van de Heyden (Breda), M. Mignot (Eindhoven), F. Oerder en F. Oldewelt (Berlicum), J. van Oort (Geldrop) en J. en P. Slager ('s-Hertogenbosch). Slechts twee kunstenaars, K.

Berghegge en A.M. Lejeune, kwamen uit Tilburg. Het internationale karakter van de tentoonstelling was gewaarborgd met drie deelnemers uit het buitenland: M. van Andringa (Ukkel bij Brussel), P.J. van de Ouderaa (Antwerpen) en Piet Mondriaan uit Parijs.

Waar was Mondriaan in 1913?

De Tilburgse tentoonstelling vond dus plaats in 1913. Het jaar daarvoor, in 1912, was Mondriaan naar Parijs gegaan, alwaar hij zou blijven tot 1914. Al eerder had Mondriaan zich aangesloten bij de Société des Artistes Indépendants aan de Quai d'Orsay en veranderde hij zijn naam in Pierre Mondrian. Zijn verblijf in het buitenland betekende niet dat hij niet meer naar Nederland kwam. In 1912 reisde hij enkele malen op en neer, zoals in de zomer toen hij naar Domburg ging, waar hij logeerde bij mecenas Marie Tak van Poortvliet en haar vriendin, de schilderes Jacoba van Heemskerkck, die hij onder andere kende van de St. Lucasvereniging. In het najaar kwam Mondriaan wederom naar Nederland voor jurering van een tentoonstelling van de Moderne Kunst Kring in Amsterdam, waarin hij ook zelf vertegenwoordigd was met enkele werken.

In Parijs exposeerde Mondriaan in het voorjaar van 1913 met drie inzendingen in de Salon des Indépendants. Door de invloedrijke criticus Guillaume Apollinaire werd Mondriaan opvallend bevonden, als tweede van zes inzendingen. In de zomer stuurde Mondriaan twee doeken naar Duitsland. Over het feit dat Mondriaan wel of niet in de zomermaanden van 1913 naar Nederland ging, is enige onduidelijkheid. Volgens Wietse Coppes, kunsthistoricus en editeur van het *Mondriaan Editie Project* bij het RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis in Den Haag, was Mondriaan eind juli wel in Nederland, getuige zijn inschrijving in het kopieboek van het Rijksmuseum, waar hij werkte aan een kopie van het portret van G.M. Kort Heyligers door Jan Kieft. Coppes vermoedt dat Mondriaan ook Zeeland aandeed tijdens zijn verblijf. Hans Janssen, hoofdconservator van moderne kunst bij het Gemeentemuseum in Den Haag en auteur van de onlangs uitgebrachte biografie *Piet Mondriaan* stelt echter dat Mondriaan niet -zoals hij gewoon was- naar Domburg ging. Er was geen geld voor de reis, en bovendien was het weer in Holland ook niet zo best, zo meldden Jacoba van Heemskerck en Marie Tak. In het verslag van de gemeente Tilburg over de tentoonstelling in het jaar 1913 is te lezen dat het inderdaad voortdurend nat en guur weer was. De financiën vielen tegen, hoewel de zalen voortdurend vol waren met publiek, want er kwamen maar liefst ruim 500.000 (een half miljoen!) bezoekers naar de tentoonstelling. Of Piet Mondriaan er daar een van was, is ongewis.

Affiche van de tentoonstelling. Maker A. Lejeune. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

Recensies

In een uitgebreide recensie van de kunsttentoonstelling in Tilburg is het opvallend dat noch het werk van Piet Mondriaan, noch van oom Frits Mondriaan[1] wordt aangehaald. Was het werk van Mondriaan niet opvallend genoeg? Het jaar daarvoor, in 1912, was er een tentoonstelling in Nijmegen waar hij exposeerde met het werk *In den Tuin*. Uit de recensies blijkt dat het werk niet zo gewaardeerd werd. Het schilderij deed de aanschouwer betwijfelen of de schilderkunst van de toekomst, 'zonder lijn, zonder kleur,' nog tot het gebied van de schone kunsten gerekend kon worden. Het zou een studie op zich zijn geweest om de gezichten van de juryleden te zien die deze inzending moesten 'approuveeren'. Blijkbaar was het moderne kunst die buiten het gewenste kader viel. Ook de verslaggever van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* besefte niet wat de maker bedoelde. *In den Tuin* was een groot schilderij, dat bedoeld leek te zijn als een futuristische samenvatting van het begrip tuin. 'Het is grijs. En ons is het grijs gebleven.'

Momenteel kennen we vooral het werk van Mondriaan bestaande uit grote, witte vlakken in combinatie met vlakken in de primaire kleuren rood, geel en blauw en van elkaar geschieden door rechte, zwarte lijnen. Het vroegere werk van Mondriaan was echter naturalistisch-impressionistisch. Zo zijn er werken van Mondriaan met de titels *Bloemstudie*, *Café Polderhuis*, *Hooischelf*, *Avond aan de Weesperzijde*, *Op het land*. In 1904 schilderde Mondriaan vanuit zijn Brabantse verblijfplaats Uden *De Herd*. Volgens hoogleraar moderne kunst C. Blotkamp was Mondriaan aanvankelijk een tamelijk ouderwetse schilder.

Pas rond 1908 begon Mondriaan met de deformatie van vormen in zijn schilderijen. Daarnaast ging hij over tot het gebruik van niet-realistische kleuren. Bij het schilderij *Devotie* (1908) was het rode haar van het meisje een bewuste keuze: 'den materieelen kant

Piet Mondriaan (1872-1944), Meisjesportret, 1908. Olieverf op doek op paneel. Hoogte 49 cm, breedte 41,5 cm. (Coll. Gemeentemuseum Den Haag)

op den achtergrond. Den geestelijken kant naar den voorgrond.' Deze deformatie en het veranderende kleurgebruik werden niet altijd gewaardeerd. Zo lezen we in het artikel 'Gezondheid en verval in kunst' dat de auteur, de bekende schrijver en utopist (Walden) Frederik van Eeden, bepaald niet onder de indruk van Mondriaans werk in 1909: 'De val is tragisch ontzettend… Maar geen enkel werk is rijp.' Ook bij de tentoonstelling *Spoor-Mondriaan-Sluijters* in het Stedelijk Museum in Amsterdam vond een kunstcriticus de portretten van Mondriaan 'fascinerende menschenkoppen, in spoken-grootheid, verstard en roerloos in de onbewoonde nevelen.' De veranderingen in het werk van Mondriaan, vanaf 1908, voltrokken zich onder invloed van theosofische literatuur. Mondriaan probeerde los te komen van de zichtbare werkelijkheid en vorm te geven aan de essentie van en achter de dingen.

Piet Mondriaan (1872-1944), Devotie, 1908. Olieverf op doek. Hoogte 94 cm, breedte 61 cm. (Coll. Gemeentemuseum Den Haag)

Het geëxposeerde werk *Mijmering* in Tilburg moet gemaakt zijn vóór 1913. Het zal eerder tot het oudere werk van Mondriaan hebben behoord, anders was het waarschijnlijk genoemd in de recensie over de kunsttentoonstelling in Tilburg. Het jaar daarvoor, bij een expositie in Nijmegen in 1912, exposeerde Mondriaan met het werk *In den tuin*. Het was zodanig modern dat de jury van die tentoonstelling ernstig twijfelde of de schilderkunst van de toekomst nog tot het gebied van de schone kunsten gerekend kon worden.

Aangemeld via de kunstenaarsvereniging?

Omdat de Tilburgse kunsttentoonstelling onderdeel was van het nationale *Plan 1913*, kan het zijn dat kunstenaars via verenigingen werden opgeroepen tot deelname. Tot aan 1910 deed Piet Mondriaan mee aan tentoonstellingen van St. Lucas in het Stedelijk Museum in Amsterdam. In dat jaar kreeg Sint Lucas concurrentie van de Moderne Kunst Kring vanuit Parijs, geïnitieerd door de moderne kunstenaar Conrad Kickert. De Moderne Kunst Kring was een elitaire club, waar Jan Toorop voorzitter was, en Piet Mondriaan en Jan Sluijters bestuursleden. In 1911 zegde Mondriaan zijn lidmaatschap op van Kunstliefde in Utrecht en de verenigingen St. Lucas en Arti et Amicitiae in Amsterdam. Volgens Hans Janssen zegde Mondriaan deze op vanwege groeiend zelfbewustzijn. Wel handhaafde Mondriaan het lidmaatschap van de Moderne Kunst Kring, op dat moment de meest vooruitstrevende kunstkring van Nederland. In 1911 vond de eerste tentoonstelling plaats van de Moderne Kunst Kring, waar Mondriaan zes schilderijen had hangen: *Bloemen, Duinlandschap, Duin, Molen, Kerk, Evolutie*.

De eerdergenoemde periode in Parijs, de jaren 1912-1914, werden koersbepalend voor het latere werk van Mondriaan. Volgens Blotkamp legde Mondriaan in die periode de basis voor het werk in de Stijljaren. De *Bloeiende appelboom* (1912), die Mondriaan vanuit Parijs naar Amsterdam stuurde voor een tentoonstelling, laat al zien dat de kunstschilder een andere weg was ingeslagen. Ook de 'tuin' die in Nijmegen op de tentoonstelling hing, was blijkbaar van een ander kaliber, dan dat men gewend was. Toen Mondriaan na zijn Parijse periode naar Nederland terugkeerde, exposeerde hij weliswaar enkele malen, maar hij hield zich tamelijk afzijdig van de bekende kunstenaarsverenigingen.

Bevriende kunstschilders?

Terug naar Tilburg, naar de kunsttentoonstelling van 1913 waar de naam en het werk van Piet Mondriaan in de catalogus stonden vernoemd. We weten inmiddels dat zijn werk rond die periode was getransformeerd van naturalistisch tot modern. Daarbij had hij

afscheid genomen van de traditionele kunstenaarsverenigingen en was hij enkel nog gelieerd aan de Moderne Kunst Kring. Hoe kan dan de vermelding van *Mijmering* in de kunstcatalogus worden verklaard? Wellicht is er een relatie te leggen door de namen van de schilders in de kunstcatalogus te bestuderen. We zagen daarin schilders en schilderessen uit Den Haag, Laren en Amsterdam. Bekend is dat Mondriaan bevriend was met enkele dames die behoorden tot de zogenoemde Amsterdamse Joffers. Een van hen was Agathe Zethraeus die op de kunsttentoonstelling in Tilburg exposeerde met drie topografische werken van Amsterdam. Toen Mondriaan in 1905 tekenlessen gaf aan vooral vrouwelijke leerlingen waarmee hij het polderlandschap introk, leerde hij Agathe kennen. Hij had een kortstondige relatie met haar, maar zou de rest van zijn leven intensief met haar blijven corresponderen. Na zijn dood lag er zelfs nog een onbeantwoorde nieuwjaarswens van Agathe. Andere dames en tevens 'joffers' op de tentoonstelling in Tilburg in 1913 waren Lizzy Ansingh, Ans van den Berg, Coba Ritsema en Jacoba Surie, afkomstig uit Amsterdam en Den Haag.

Bekend is dat Mondriaan voor zijn Parijse periode regelmatig op zwart zaad zat. Om aan geld te komen maakte hij onder andere tekeningen van bacteriën voor professor Van Calcar in Leiden. In 1908 kocht de in Den Haag wonende apothekeres Anna Bruin werk van Piet Mondriaan. Eerst waren het een aantal kleinere schilderijen, maar rond 1910 ook grotere doeken. Het eerdergenoemde werk *Devotie* werd van 1912 tot aan 1946 eigendom van de Amsterdamse arts en kunstverzamelaar J.F.S. Esser. *Devotie* werd nog in 1909 geëxposeerd, maar daarna tot aan Mondriaans dood niet meer. Toen Mondriaan in 1911 naar Parijs trok om in contact te komen met de kubisten, en om daarmee dichterbij zichzelf te komen van wat hij werkelijk wilde, gaf hij zijn woning op, verbrak zijn verloving en bracht zijn schilderijen onder bij kennissen en vriendinnen. Hij verkocht zoveel mogelijk werk en schreef zich uit bij de gemeente Amsterdam. Zou het kunnen dat het schilderij *Mijmering* bij iemand was terecht gekomen, die het vervolgens in 1913 inzond naar Tilburg en het te koop aanbood voor 500 gulden, zodat Mondriaan weer inkomsten had?

Foto Restauratiezaal met koepel. Rechts de Kunstzaal. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

Mijmeringen

De vraag om de *Mijmering* van Piet Mondriaan in de Tilburgse kunstcatalogus te duiden, werd voorgelegd aan drie specialisten. Alied Ottevanger, kunsthistorica en curator van 20e-eeuwse prenten en tekeningen Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam, vraagt zich af of *Mijmering* een (wat symbolistisch) schilderij is dat nu wellicht een andere titel heeft. In een telefoongesprek stelde Ottevanger dat zij bij het begrip 'mijmering' moest denken aan de afbeelding van een vrouwspersoon of een jong meisje.

Als tweede is de vraag gesteld aan Wietse Coppes, die redeneerde dat áls het inderdaad een vrouwenportret betreft, wat volgens hem allerminst zeker is, dat dan eerdere werken daarvoor meer in aanmerking komen, zoals *Devotie* of *Passiebloem*, een aquarel daterend uit ca. 1901-1908. Deze twee werken maken volgens Coppes echter deel uit van privécollecties en zouden dan ook niet voor verkoop beschikbaar zijn geweest in 1913. Aanvullend denkt Coppes aan twee werken die beide een portretafbeelding zijn van de eerdergenoemde Agathe Zethraeus. Ze nam les bij hem en ze was zelf ook met een werk vertegenwoordigd op de tentoonstelling in Tilburg. De studie in houtskool (A635) was vanaf de ontstaansdatum in bezit van Zethraeus. A636, een geschilderd portret, bekend onder de titel *Portrait of Young Woman in Red* was pas vanaf 1919 in het bezit van Sal Slijper en kan derhalve voor die tijd zijn aangeboden op een tentoonstelling. De A-nummers verwijzen naar de *Catalogue Raisonné* van het werk van Mondriaan. Het eerste werk, de A635, is van karton en is een tekening met houtskool. In de catalogus van Tilburg was *Mijmering* ingedeeld bij de schilderijen en niet bij de tekeningen. Waarschijnlijker acht Coppes dan ook de A636 *Portrait of a Girl in Red* (1908-1909). In dit geval betreft het wel een doek met olieverf, passend in de categorie schilderijen.

Als laatste werd geraadpleegd hoofdconservator Hans Janssen. Zijn eerste gedachte bij dit onderzoek naar de Mondriaanse mijmering is: 'Als het werkelijk om Mondriaan gaat (die op dat moment in Parijs zat, en geen toegang had tot zijn eigen vroege werk dat was opgeslagen bij vrienden en vriendinnen; die geen werk ter beschikking had van recente datum omdat dat in Parijs zat; die wellicht alleen heeft kunnen doorverwijzen naar verzamelaars die veel van zijn werk hadden gekocht in de laatste tijd, zoals Dr. J.F.S. Esser, uit Amsterdam - dan zou de enige 'likely candidate' het schilderij kunnen zijn dat nu bekend staat onder de titel *Devotie*, op dit moment in de collectie van het Gemeentemuseum. Janssen refereert hierbij aan het werk uit 1908, dat in de *Catalogue Raisonné* A642 wordt genoemd. Het is een schilderij gemaakt met olieverf. Janssen kan zich evenzo vinden in de door Wietse Coppes genoemde portretten, hoewel hij de keuze voor *Devotie* motiveert vanwege de verbeel-

De Kunstzaal op de tentoonstelling van 1913. (Coll. RAT)

ding van hetgeen waarover gemijmerd wordt. Janssen vindt de portretjes van Agathe Zethraeus eerder 'wazig dan mijmerend'.

De Mondriaandeskundigen Ottevanger, Coppes en Janssen: geen van drieën kwam ooit in een onderzoek de naam van Piet Mondriaan tegen met het schilderij *Mijmering* op een tentoonstelling te Tilburg in 1913.

Besluit

Als enige 'feit' blijft dus over dat de naam van Piet Mondriaan in een catalogus van de Tilburgse tentoonstelling van 1913 staat vermeld. Het was een expositie met kunstenaars van lokale tot internationale allure en het kader waarin de expositie plaatsvond was de *Internationale Tentoonstelling voor Nijverheid, Handel en Kunst*. In het jaar 1913 verbleef Mondriaan echter in Parijs en had zijn werk een andere wending genomen, van naturalistisch naar meer abstract. Evenmin was Mondriaan gelieerd aan een van de kunstenaarsverenigingen. Daarbij is het jammer dat er geen recensie is, waarin het geëxposeerde werk van Mondriaan is beschreven. Zelfs de Mondriaanspecialisten kennen geen werk dat *Mijmering* heet, noch waren zij op de hoogte van de vermelding in de Tilburgse kunstcatalogus.

Het feit aldus dat Mondriaan in de catalogus staat vermeld, hoeft dus niet te betekenen dat Piet Mondriaan daadwerkelijk aan de expositie deelnam. Het onderzoek naar die mogelijke deelname is vooralsnog echter onbevredigend, aangezien er verdere gegevens ontbreken. Want wie schreef Mondriaan in voor de tentoonstelling van 1913? Welk werk werd er bedoeld met *Mijmering*? Hing het werk daadwerkelijk in Tilburg, of bleef het bij een aanmelding met een opname in de catalogus? De kennis over het werk van Piet Mondriaan op de Tilburgse *Internationale Tentoonstelling voor Nijverheid, Handel en Kunst* in 1913 is zeer beperkt, en daarom zal het voorlopig bij een mijmering moeten blijven.

Noten

1. Dit artikel beperkt zich tot Piet Mondriaan en zijn werk. Het werk van zijn oom Frits Mondriaan is buiten beschouwing gelaten.

Bronnen

Regionaal Archief Tilburg

- F TILB MAP 82, *Catalogus van de kunstafdeling, Internationale Tentoonstelling voor Nijverheid, Handel en Kunst 1913*.
- Toegang 399, Collectie Documentatie Tilburg, inv.nr. 824.
- Verslag van de gemeente Tilburg 1913.

RKD Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis

- 20E / NED VER / MKK / Catalogus Moderne Kunst Kring 6 okt-5 nov 1911.
- 20E / NED VER / Sint Lu / 1898, 1899, 1903, 1904, 1910.
- A.M. Novak, Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, 'Vereniging van Beeldend Kunstenaars. De Onafhankelijken. Aspecten van artistieke vrijheid in Nederland 1912-1914' (Rotterdam 1998).

Documentatie

- *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1913.
- *De Maasbode*, 10 juli 1912.
- *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6 juli 1912.
- *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1 april 1913.
- *Nieuwsblad van het Zuiden*, 12 juli 1963.
- *Provinciale Noordbrabantsche 's-Hertogenbossche Courant*, 31 juli 1913.
- *Tilburgsche Courant*, 28 maart en 27 mei 1913.

Correspondentie

- 3 mei 2016. Alied Ottevanger aan Tine van de Weyer.
- 5 mei 2016. Correspondentie Tine van de Weyer aan Petra Robben.
- Juni 2016. Telefoongesprek Alied Ottevanger en Petra Robben.
- 4 juli 2016. Correspondentie Wietse Coppes aan Petra Robben.
- 5 juli 2016. Correspondentie Wietse Coppes aan Petra Robben.
- 14 februari 2017. Correspondentie Hans Janssen aan Petra Robben.

Internet

- https://nl.wikipedia.org/wiki/Amsterdamse_Joffers (bezocht 20 februari 2017).
- https://rkd.nl/en/explore/images/62324 (Bezocht 1 februari 2017).
- https://rkd.nl/en/explore/images/record?query=girl+in+red&start=0
(Bezocht 27 februari 2017).

Literatuur

- Blotkamp, C., e.a., *De beginselen van De Stijl 1917-1922* (Utrecht 1982).
- Eeden, F. van, 'Gezondheid en verval in de kunst' in: *Op de hoogte*, 1909.
- Janssen, H., *Piet Mondriaan. Een nieuwe kunst voor een ongekend leven. Een biografie* (Amsterdam 2016).
- Joosten, J.M., R.P. Welsh, *Piet Mondriaan: Catalogue Raisonné* (Antwerpen 1998).
- Knap, G.W., 'Spoor-Mondriaan-Sluijters' in: *De Kunst*, 9 januari 1909.
- Vries, J. de, en M. Hoogendonk, *Nederland 1913: een reconstructie van het culturele leven* (Amsterdam 1988).

‘Den Does’, een uitkijktoren voor Tilburg

Een hommage aan Theo van Doesburg

Niko de Wit*

* Niko de Wit (1948) is beeldhouwer en ontwerper in Tilburg.

‘Does’, zo noemden intimi Theo van Doesburg (1883-1931), kunstenaar, architect, vormgever, typograaf, schrijver en dichter. Hij was vooral bekend als initiatiefnemer en woordvoerder van de avant-gardistische kunstbeweging De Stijl, die werd opgericht in 1917.
De Tilburgse spoorwegmedewerker Antony Kok, die goed bevriend was met Van Doesburg, was mede-initiatiefnemer van De Stijl. Al snel sloten vele kunstenaars en architecten, onder wie Piet Mondriaan, Gerrit Rietveld en J.J.P. Oud, zich aan bij deze nieuwe kunstgroep.

Over de inhoud van de nieuwe kunst schrijft Gladys C. Fabre in 2016 het volgende; *De kunst moest nieuwe uitdrukkingsvormen vinden en inspelen op de complexiteit van het leven en de wetenschappelijke en technische ontwikkelingen van haar tijd*.

De Stijlkunstenaars zochten naar een verbeelding van een universele en zuivere harmonie tussen tegenstellingen. Om dat te bereiken maakten zij gebruik van een universele beeldtaal met beeldende elementen als driehoekige en vierkantige vlakken met rechte lijnen in witten, grijzen, zwarten en zuivere kleuren rood, geel en blauw. In mijn ontwerp ‘Den Does’, een uitkijktoren voor Tilburg, probeer ik eveneens de hiervoor genoemde beeldelementen te gebruiken.
Van Doesburg was een nieuwsgierig kunstenaar, die alle vrijheid opeiste en veel experimenteerde. Zo is van hem bekend dat hij vaker een schilderij waarover hij niet tevreden was 45 of 180 graden draaide om een betere compositie te verkrijgen.
Van Doesburg ging na 1924 gebruik maken van diagonale lijnen, die het schilderij extra dynamiek verlenen. In deze ‘contra-composities’ lijken de lijnen en vlakken zelfs buiten de grenzen van het schilderij verder te

Niko de Wit, artist impression uitkijktoren ‘Den Does’, overdag en aangelicht in de avond.

lopen. Dat sloot direct aan bij zijn behoefte om kunst te verbinden met wat buiten het kader van het schilderij ligt. De volgende stap was het ontwerpen van een architectuur waarin licht, ruimte, tijd en kleur in een dynamisch evenwicht de hoofdrol gingen spelen.

Ontwerp 'Den Does'

In eerste instantie is uitkijktoren 'Den Does' door mij ontworpen als een sculptuur. Uitgangspunt was een vierkante toren, waaromheen een trap spiraalsgewijze naar boven voert. In het volgende ontwerpstadium werd de toren ondersteboven gezet, met als gevolg dat de traptreden nu van onderaf zichtbaar zijn. In het laatste stadium is het ontwerp uitvergroot en naar een hoogte van 36 meter gebracht. De nu reuzengrote, omgekeerde treden accentueren de trap als sculpturaal element, en leiden de blik van de toeschouwer naar boven. Door de omkering is de toren aan de basis uiterst smal, en naarmate hij hoger wordt, komt er steeds een grote traptrede bij waardoor ook de body van de toren een trede breder wordt.
Om de toren fysiek te kunnen beklimmen is een gangbare trap met kleine treden geborgen in de grote trappen. In fasen krijgt de toren meer volume tot het uitzichtplateau is bereikt, waarboven een luifel 'zweeft' als een horizontaal vizier. In het ontwerp is er plaats voor een lift en een eventuele informatieruimte met displays over Van Doesburg, Kok en De Stijl.
De toren moet een baken en oriëntatiepunt worden in de stad en verre omgeving.

Uiteraard is het bij een monument als Den Does van belang een passende locatie te vinden met een link naar het verleden.
Een voorkeur voor de Spoorzone is mij ingegeven omdat Antony Kok bij het spoor werkte en ook omdat tegenover het station, in café-restaurant-hotel Albert Janssen, door hen de 'soirées intimes' georganiseerd werden. Er zullen ook redenen te vinden zijn om de toren niet in de Spoorzone te plaatsen maar elders in de stad of buiten in het landschap. Ik denk dan aan Moerenburg of het Noorderbos.

Het voorliggende ontwerp is bedoeld als een idee dat nog verder, afhankelijk van de uiteindelijke locatie, uitgewerkt kan worden.
De eerste stap is dat het mijn voorstel gedragen wordt door de gemeente, en/of andere belanghebbenden.

'Den Does' heb ik uit eigen initiatief ontworpen. Met veel enthousiasme en plezier heb ik eraan gewerkt. Ik heb de stoute schoenen aangetrokken om de toren op de markt te zetten omdat ik veel positieve reacties op het ontwerp kreeg.
Aanvankelijk had ik mijn toren het liefst in het Spoorpark gezien maar daar is inmiddels gekozen voor een kopie van de Flaestoren uit Esbeek.
Wie weet of mijn toren in de toekomst kans maakt een plaats te veroveren in de stad of ver daarbuiten....

Niko de Wit, prototypen van de uitkijktoren 'Den Does' in brons.

Ontwerp:	Niko de Wit, beeldhouwer en ontwerper
Materiaal:	schuimgegoten aluminiumpanelen (de body en de buitenzijde van de trappen)
Verlichting:	de toren wordt aangelicht, de verlichting wordt dynamisch geprogrammeerd
Jaar:	ontwerp 2016
Afmeting:	36 meter hoog, uitzichtplateau 7 × 7 meter
Locatie:	nog onbekend
Status:	eigen initiatief van de ontwerper

Een Zwitsers militair in Tilburg, 1819-1821

Dagboekfragmenten van August von Bonstetten

Jac. Biemans *

* *Drs. Jac. Biemans is medewerker PR en Educatie bij de Afdeling Erfgoed van gemeente 's-Hertogenbosch. Hij is actief bij diverse lokale en regionale erfgoedorganisaties. Als auteur en beeldredacteur was hij betrokken bij publicaties over lokale en regionaalhistorische onderwerpen. In 2016 verscheen bij Uitgeverij Vantilt te Nijmegen zijn boek 'August von Bonstetten. Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824'.*

In de jaren 1814-1829 waren zo'n negenduizend Zwitsers actief in het leger van het koninkrijk der Verenigde Nederlanden. Eén van hen was de uit Bern afkomstige patricierszoon August von Bonstetten (1796-1879). Gedurende zijn diensttijd in Brabant tekende en schilderde hij en hield hij een dagboek bij. Een paar keer schrijft hij daarin over Tilburg.[1]

Zwitsers in koninklijke Nederlandse dienst, 1815-1829

Na de definitieve nederlaag van Napoleon Bonaparte bij Waterloo kon de kaart van Europa definitief worden herschikt. Als een van de resultaten van het Congres van Wenen werd in 1815 het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden gecreëerd als buffer tegen Frankrijk. Erfprins Willem Frederik van Oranje, sinds 1813 terug uit Engelse ballingschap, werd de nieuwe koning Willem I. De nieuwe soeverein zag zich geplaatst voor talloze problemen in de opbouw van deze nieuwe staat die reikte van de Waddeneilanden tot de Franse grens.

Zelfportret van August von Bonstetten als militair, olieverf op doek, 's-Hertogenbosch, 1824. (Particuliere collectie, Bern; foto: Jac. Biemans, 's-Hertogenbosch)

Een van die uitdagingen betrof de opbouw van een leger. Al sinds zijn terugkeer uit Engeland was Willem Frederik actief om een gewapende krijgsmacht tot stand te brengen. In eerste instantie om bij te dragen aan de nederlaag van de toen nog actieve Napoleon. Vanaf 1815 als permanent bewapende en inzetbare krijgsmacht van zijn verenigde koninkrijk, bestaande uit beroepsmilitairen en vrijwilligers.
Om in korte tijd over voldoende manschappen te kunnen beschikken greep de Nederlandse soeverein terug op een fenomeen uit het ancien régime, dat van de vreemde krijgsdienst. Al snel bleek dat Zwitserse kantons bereid waren regimenten samen te stellen voor het Nederlandse leger. In het najaar van 1814 lukte het met een aantal van de grootste (protestantse) kantons overeenkomsten te sluiten. Het kanton Bern was op 23 september van dat jaar het eerste waarmee een 'capitulation' werd getekend voor ruim 2.000 militairen. Het Bernse regiment werd naar de orde in het Nederlandse leger Regiment no. 29, of naar de commandant Von Kirchberger en later (na diens zelfgekozen dood in 1815) Von Jenner genoemd. Het zou tot 1818 in zijn geheel gestationeerd blijven in 's-Hertogenbosch en later, soms ook in detachementen, in andere garnizoensplaatsen in het zuiden als Breda, Geertruidenberg, Grave, Steenbergen Willemstad en uiteindelijk Antwerpen. In deze stad verbleef het regiment de laatste jaren tot de ontbinding van de Zwitserse regimenten in 1829.[2]

August von Bonstetten en zijn (aan)tekeningen

In de herfst van 1815, toen Napoleon verslagen en verbannen was, kreeg de 19-jarige onderofficier August von Bonstetten de oproep om zich naar zijn geboortestad Bern te begeven. Van daaruit zou hij op maandag 23 oktober met dertig anderen van het regiment Zwitsers no. 29 naar hun standplaats in de garnizoensstad 's-Hertogenbosch vertrekken. Het transport marcheerde te voet via het Schwarzwald naar Bingen, van waaruit de reis per schip over de Rijn werd voortgezet tot Nijmegen. Het laatste stuk werd opnieuw te voet afgelegd. Drie weken na vertrek, op 13 november 1815, bereikte het onderdeel de eindbestemming 's-Hertogenbosch. August, fusilier in het 1ste bataljon, 8ste compagnie, zou hier uiteindelijk, met onderbrekingen, bijna tien jaar blijven.

Abraham Sigmund August (roepnaam: August) von Bonstetten was in februari 1796 in Bern geboren. Vanaf 1800 woonde hij met zijn ouders en broers en zussen op het familielandgoed Sinneringen ten oosten van Bern. August stamde uit een oud patriciërsgeslacht dat al eeuwenlang belangrijke bestuurlijke posities in Bern en omgeving bekleedde. Zijn vader Johann Karl von Bonstetten was behalve bestuurder ook een verdienstelijk amateurschilder. Hij stimuleerde de kunstzinnige ontwikkeling van August door hem zijn eerste tekenlessen te geven. En ook op een ander vlak zal zijn vader een belangrijke invloed hebben gehad: zijn keuze om in het (Nederlandse) leger te gaan dienen. Vreemde legerdienst gold als eerbaar en statusverhogend in de aristocratische kringen waarin de Von Bonstettens verkeerden. Ook vader Von Bonstetten en zijn broer Sigmund David hadden in de achttiende eeuw eveneens in 's-Hertogenbosch in garnizoen gelegen in het Staatse leger.

Vanaf de dag van vertrek tot een jaar voor zijn dood in 1879 hield August von Bonstetten een dagboek bij. Hierdoor krijgen wij een goed beeld van het alledaagse leven van zijn garnizoen in 's-Hertogenbosch en elders als Zwitsers officier. Hij had een hekel aan het monotone militaire regime, het gesnauw van zijn bataljonscommandant A.R. von Muralt, het eindeloos exerceren en parade lopen. Elke reis was voor hem een verademing, elke terugkeer naar deze 'ellendige' stad een verzoeking. Hij miste zijn thuisomgeving en zijn familie en had dus last van de 'Zwitserse ziekte': heimwee. Het feit dat zijn broer Fritz ook in zijn regiment werd opgenomen maakte hem dan ook zielsgelukkig.

Blij werd hij ook van tekenen en schilderen, dat deed hij het allerliefst. Het was zijn uitlaatklep om toch nog gelukkig te zijn in 's-Hertogenbosch. Vol overgave probeerde hij elk vrij moment als kunstenaar bezig te zijn. Hij ontwikkelde zich snel, mede door de contacten met in 's-Hertogenbosch werkzame schilders van wie hij les kreeg: Weingärtner, Van Dinther, Knip, Turken en Van Bedaff. Van zijn werk in 's-Hertogenbosch zijn enkele portretten en een schetsalbum met ongeveer honderd tekeningen uit de periode 1815-1819 bewaard. De veelal gekleurde tekeningen zijn grotendeels naar het leven gemaakt en zijn erg accuraat. Ze laten gebouwen, mensen en situaties in 's-Hertogenbosch en omgeving zien uit een periode waaruit tot dusver weinig bekend was. Samen met de dagboekaantekeningen bieden ze ons een boeiende blik op het leven van een Zwitserse patriciërszoon in het Brabant in de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.[3]

Schilderij begin twintigste eeuw van de fabriek van Diepen, geschilderd naar een oudere afbeelding uit omstreeks 1830, door Rudolf Diepen (1875-1920). (Particuliere collectie)

August von Bonstetten over Tilburg

Het leven van de Bernse patriciërszonen speelde zich grotendeels af binnen de kleine, wat saaie roomse Brabantse provinciehoofdstad. Verzoeken vanuit Bern tot overplaatsing tot een meer bij hun stand passende en vertier biedende metropool als Antwerpen werden door het departement van Oorlog aanvankelijk niet ingewilligd. En ook de 'séjour' van een half jaar naar huis liet vier lange jaren op zich wachten. Pas in juni 1819 konden August en zijn broer Frits met verlof naar Zwitserland. Bij die gelegenheid waren zij voor het eerst in Tilburg. We lezen in zijn dagboek:

Donderdag 10 juni

Stonden om 05.00 uur op, ontbeten, brachten de laatste zaken in orde. Veel ingelijste tekeningen gaf ik aan mijn vrienden. 07.30 uur namen wij afscheid van enkele officieren die ons nog opzochten. De kleine Sterk moest vreselijk huilen. 's Ochtends vroeg zag ik de familie Sterk al aan het raam, zodat ze ons vertrek niet zouden missen. Bij het wegrijden kon ik ze nog van verre groeten. Dit alles, hoewel het een heerlijke en mooie dag was, had een grote invloed op mijn humeur, en we reden verder zonder te praten – was verzonken in allerlei gedachten. Het speet me telkens als Fritz een gesprek wilde beginnen. Onze wagen rammelde afschuwelijk. Kwamen rond het middaguur in Tilburg aan, gebruikten de maaltijd, wandelden rond. 14.00 uur weg. Hadden enig gezelschap. De wagen bezorgde mij hoofdpijn. Een saaie weg, over niets dan heide. Om 19.00 uur in Breda. De vestingwerken vond ik heel mooi. Dronken koffie die schandalig duur was. (…)

De tweede helft van het jaar daarna, 1820, bracht August in Breda door. Over de dag van vertrek uit 's-Hertogenbosch daarheen noteerde hij:

Maandag 24 juli

Sliep nauwelijks, of eigenlijk helemaal niet. De hele tijd hoorde je veel lawaai in de stad. 03.30 uur stond ik op. Enkele soldaten kwamen mijn spullen halen. Ik was, zoals ik wilde, vroeg in de kazerne, maar kwam toch te laat. Luitenant-kolonel Von Muralt had namelijk al laten rappelleren en was al duchtig aan het schreeuwen. Marcheerden in de regen af, tot aan Vught door de muziek begeleid – hoornisten en tamboeren. Veel officieren begeleidden ons, zelfs enkele te paard tot aan Tilburg. Onderweg werd fusilier Leu van de tweede compagnie fiks afgeranseld met takken die men uit het struikgewas had gehaald, ten overstaan van het bataljon dat men liet halthouden en in bataille[4] draaien liet. Hij had namelijk een passerende gendarme uitgescholden, en die had zich erover be-

Kijkje in de kamer, die August von Bonstetten in 1820 huurde, toen hij in Breda gelegerd was. Op de schoorsteenmantel liggen zijn pijp en tabaksdoos, aan de wand hangen tekeningen en een schilderij van het familieslot Sinneringen. Pen en penseel in kleuren, december 1820. (Particuliere collectie, Argentinië. Foto uit: N. Clerc, August von Bonstetten 1796-1879. Aus dem Alltag eines Schweizer Malers, Bern, 2001)

klaagd. Ik vond het zeer terecht, omdat onze mannen altijd onbeschoft tegen passanten zijn en Leu bovendien een slechte en grove kerel is. Wij stopten vaak, alleen te veel. De kolonel liet de mannen die niet verder konden, wegens ziekte of om een andere reden, met kolfstoten weer in de kolonne duwen met als argument dat zij het marcheren zouden traineren. Een barbaars middel. Ik had veel medelijden met ze, met name met de arme zieken. Ik had een dronkenlap in de compagnie die dit ook moest ondergaan. Met hem had ik minder medelijden omdat hij bezopen was, vuiligheid uithaalde en mopperde. Hij werd als onmiddellijk als arrestant behandeld, met omgekeerde jas. Als hij niet zo oud was en niet in de compagnie van mijn vader had gediend, zou ik hem daarna nog gestraft hebben. Hij is namelijk de enige die slecht marcheerde en ook de enige in het bataljon die bezopen was en zich uiterst onbeschoft gedroeg. In Tilburg kwamen wij om 11.00 uur aan, vier uur van 's-Hertogenbosch. De compagnie werd ingekwartierd; kreeg een keurig logement. At met Marcuard in de herberg, ver van mijn kwartier. Appel, en later, van 19.00 tot 20.30 uur inspectie, in hetzelfde tenue waarin we marcheerden. At 's avonds in mijn kamer, en vroeg naar bed. Sliep echter weinig.

De dag daarna geeft hij enige wetenswaardigheden over zijn tijdelijke verblijfplaats weer:

Dinsdag 25 juli
Om drie uur op. Half vier opgesteld. Er bleef regen uit de hemel vallen. Enige compagnieën waren meer dan een uur verder ingekwartierd, waarop wij tot half vijf moesten wachten. Tilburg is een groot dorp met 8.000 inwoners, met het recht de naam stad te dragen, zeer uitgebreid, 14 uur in omvang, erg welvarend vanwege haar handel in stoffen, die het zelf maakt.
Mijn compagnie bevond zich een uur verspreid rondom mijn kwartier en een uur van de verzamelplaats van het gehele detachement verwijderd. Wij marcheerden daarheen over heide en diep zand, het regende pijpenstelen uit de zwart bewolkte hemel. Ik voelde me goed daarbij. Onze compagnie liep tot aan de poorten van Breda voorop (…).

Op 17 maart 1821 komt er een einde aan de periode van verblijf in Breda, die eind juli 1820 voor August begon. Hij blijft een nacht in Tilburg, deze keer in huis bij een particulier:

Zaterdag 17 maart
Om 05.00 uur op. Marcheerden om 07.00 uur af bij schitterend weer. Het speet mij om het rustige Breda te verlaten, waar ik negen aangename maanden heb doorgebracht. Zonder er veel plezier gevonden te hebben, had ik het daar heel goed. Halverwege de weg naar Tilburg troffen wij de ene helft van het bataljon van het tweede aan, dat onder bevel van luitenant-kolonel Von Muralt staat, waarvan vijf compagnieën ons in Breda aflossen. Daar hielden wij halt. Von Muralt gaf de vijf compagnieën aan majoor Steiger over en wij kwamen onder zijn bevel. Tegen onze verwachting in was hij de gehele mars uiterst beleefd. Marcheerden heel goed. Kwamen om 13.30 uur in Tilburg aan. Afgezonderd van het bataljon betrok ik een voortreffelijk onderkomen bij de associé Van Diepen, een Duitser, die een zeer aardige vrouw heeft.[5] *Bracht de dag met hen door. Bezochten 's avonds café Tivoli en keerden kort daarna voor het avondeten naar huis terug.*

Zondag 18 maart
Was met mijn compagnie bijna te laat op de verzamelplaats. Marcheerden via Oisterwijk naar 's-Hertogenbosch. Viel veel regen. Bevonden ons aan de staart. De kolonel kletste veel en was in een heel goede stemming en gedurende de hele mars, tot aan 's-Hertogenbosch, heeft hij geen onvertogen woord laten vallen. In de buurt van de stad stonden de straten onder water. Wij waadden tot onze knieën erdoorheen en op de steenweg sloegen de golven opeen, waardoor we kletsnat werden. Het ijskoude water op mijn lichaam deed me klappertanden. Toen we de stad naderden kreeg ik de indruk dat ik 's-Hertogenbosch nooit verlaten had. Het water rondom de stad, de aloude gezichten en gebruiken kwamen mij vertrouwd voor (….)

Zo bieden deze tweehonderd jaar oude egodocumenten ons een mooie inkijk in het leven van alledag in onze Brabantse steden en dorpen gezien door de pen en het penseel van een vreemdeling in Nederlandse dienst.

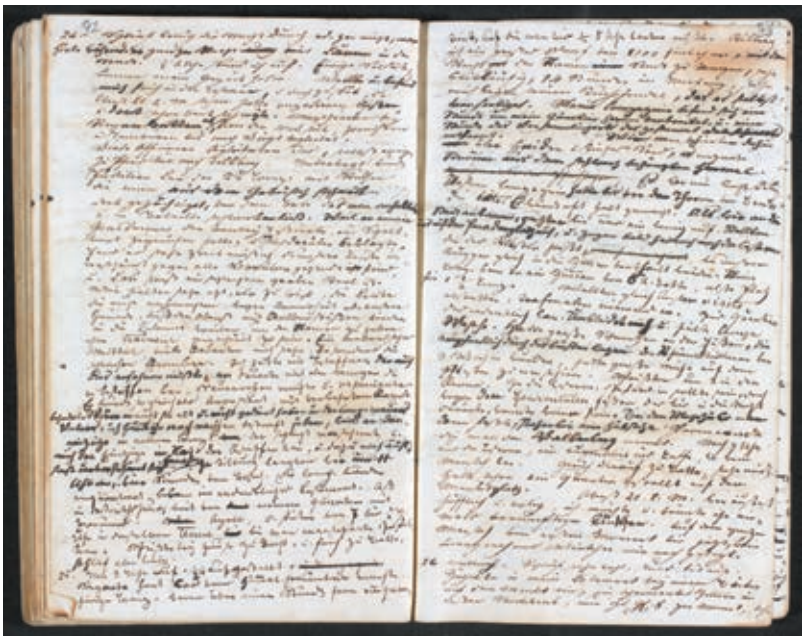

Het handschrift van August von Bonststetten in het dagboek van 1820. Rechtsboven het fragment van dinsdag 25 juli van dat jaar over Tilburg. (Collectie en foto: Burgerbibliothek, Bern/Stichting 'Huizinghe De Loet', 's-Hertogenbosch)

Noten

1. Dit artikel is voor een deel gebaseerd op mijn recente publicatie *August von Bonstetten. Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2016) naar een vertaling van Jan Sietsma, Amsterdam. Voor deze bijdrage zijn de voor de uitgave uitgekozen fragmenten uitgebreid met enkele aanvullingen over Tilburg die door mij uit de oorspronkelijke dagboektekst werden vertaald.
2. Meer informatie over de Zwitserse regimenten in koninklijke Nederlandse dienst vindt u in de inleiding van mijn in noot 1 genoemde boek en bij H. Amersfoort, *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829* (Tevens verschenen als proefschrift RU Leiden; 's-Gravenhage 1988).
3. Beide bronnen worden nu bewaard in de Burgerbibliothek te Bern. Na de ontdekking van beide egodocumenten in 2007 door de auteur werden de Bossche tekeningen en de volledige dagboekaantekeningen over de periode 1815-1824 gedigitaliseerd, gedocumenteerd, getranscribeerd en deels, in vertaling, voor het eerst gezamenlijk gepubliceerd in 2016. Hier past een woord van uitdrukkelijke dank aan de heer en mevrouw Van der Ven-Blonk van Stichting 'Huizinghe De Loet' te 's-Hertogenbosch en vele anderen in Nederland, Zwitserland, Frankrijk en Argentinië voor hun onmisbare steun. Momenteel wordt gewerkt aan de online publicatie van de volledige originele Duitse tekst van de dagboeken over genoemde periode.
4. Bataille: slagorde.
5. August moet hebben gelogeerd bij Johan(n) Franz Jellinghaus (1782-1841) die compagnon was in de in 1808 met Johannes Diepen en Willem van Spaendonck opgerichte wollenstoffenfabriek, de firma Diepen Jellinghaus & Co aan het Korvelplein. Franz Jellinghaus was gehuwd met de uit Vierlingsbeek afkomstige Susanna Margareta Perié. Zie Hans Pel, 'Het was meer dan textiel alleen. Demografie, infrastructuur en economie 1814-1940', in: C. Gorisse e.a. (red.), *Tilburg. Stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg, 2001), 267-319, m.n. 286. Zie voor zijn geboorte op 13 juni 1782 en doop (als *Johan Franz*) een dag later in de Evangelische Kirche in Lünen, Westfalen: www. familysearch.org; voor zijn overlijden Regionaal Archief Tilburg, Burgerlijke Stand Overlijden Tilburg, Archief 16, Overlijdensregister 1841, aktenummer 199 d.d. 10 september 1841: *Johann Franz Jellinghaus, Fabrykant*, oud 59 jaar op woensdag 8 september 1841.

Korvelsch Bier van 'De Posthoorn'

Theo Cuijpers*

** Theo Cuijpers (1949, Eindhoven) werkte als docent geschiedenis in Oisterwijk en daarna als consulent bij Erfgoed Brabant. Hij is redacteur van InBrabant en bestuurslid van Brabants Heem. Hij woont in het door de familie Van Roessel gebouwde pand Korvelseweg 160.*

De geschiedenis van de Korvelse bierbrouwerij De Posthoorn is lang en roerig. Al in de zestiende eeuw waren er een herberg (In die Halff Maen) en brouwhuis op de plaats waar in 1804 De Posthoorn werd gevestigd. De familie Van Roessel bleef ruim een eeuw bij deze onderneming betrokken. Hardnekkig was de concurrentie ook al voor het 100-jarig bestaan. Kort daarna gaat het echter, ook om andere redenen, steeds slechter. Een juridische strijd en een overname bezegelen later het lot. In dit artikel wordt uitgebreid ingegaan op dit boeiend onderdeel van de Tilburgse economische geschiedenis.

In 1811 huurde J.A. van Roessel (1777-1863) het bedrijf, in 1818 werd hij eigenaar. Van Roessel werkte al in 1848 met stoomkracht. Na zijn overlijden ging de brouwerij over op zijn zoon Adrianus (1816-1879)."Willem II vertoefde meermalen heel genoeglijk in de gelagkamer aan de kachel", schreef A. van Delft in 1935. Na het overlijden van Adrianus werd de zaak voor zijn jonge kinderen voortgezet door

Woonhuis en kantoor van de daarachter gelegen bierbrouwerij. Korvel, adres wijk B nr. 1026, later Korvel nr. 6-7. Op dit adres was sinds 1804 bierbrouwerij De Posthoorn gevestigd. In 1811 huurde Jacobus van Roessel dit bedrijf, in 1818 werd hij eigenaar. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

Jeannette van Roessel, zijn zus. Zij had in 1881 een brouwmeester aangenomen, de Duitser Hermann Luhnen. Onder diens leiding werd de brouwerij in 1888 uitgebreid met ijskelders voor het brouwen van ondergistend bier. Luhnen vertrok echter in 1896 en werd kort daarna werd opgevolgd door een andere Duitser, Georg Fritz Küsswetter. Veel brouwerijen werkten met Duitse brouwmeesters, die kennis hadden van het brouwen van ondergistende bieren. In 1888 keert de dan zestienjarige Jacques van Roessel (1872-1942) van kostschool terug met uiteindelijk als doel "de geheele leiding der brouwerij op zich te nemen". Volgens de *Tilburgsche Courant* was "voorgoed met het oude systeem van bierbrouwen gebroken". De zaak werd uitgebreid en ingericht naar de nieuwste eisen, om de concurrentie meer weerstand te kunnen bieden. Het aantal brouwers in Tilburg liep sterk terug van elf in 1757 naar drie in 1919. Maar in de tweede helft van de 19e eeuw waren er verspreid over de stad nog verschillende brouwerijen. Behalve De Posthoorn was ook De Halve Maan in Veldhoven in het bezit van leden van de familie Van Roessel.

Brouwers konden alleen maar overleven door gebruik te maken van nieuwe technische mogelijkheden. Aanvankelijk brouwde men bovengistende bieren die slechts in kleine hoeveelheden konden worden geproduceerd. Bovengisting vindt plaats bij een temperatuur van 15-25 °C. De gist blijft bovenop het wort drijven (hoge gisting). Op het einde van de 19e eeuw werden ondergistende bieren zoals pils steeds populairder. Ondergisting vindt plaats bij lage temperaturen, tussen de 4 en 12 °C. De gist zakt gedurende het proces naar de bodem van de kuip (lage gisting). Het brouwen van deze bieren vroeg grote investeringen voor de koeling. Grote brouwers werden op deze manier steeds meer een bedreiging voor de kleine brouwers, die vaak de concurrentiestrijd niet volhielden.

Help de trappisten komen!

I891 kregen de brouwers uit Tilburg en daarbuiten in de gaten dat ze er een stevige concurrent bijkregen. De trappisten bouwden een nieuw klooster en hadden besloten dat ze gingen proberen ook in hun levensonderhoud te voorzien met een brouwerij. Prior Schweykart was bekend met het brouwerijproces en besloot in 1884 te beginnen, maar echt serieus werd het dus pas een aantal jaren later. Dit tot onvrede van de brouwers in Tilburg en verre omgeving. Er werd actie ondernomen, om te beginnen met een vergadering. Deze bijeenkomst werd bijgewoond door 14 brouwers uit Midden-Brabant. Een circulaire werd later ook ondertekend door een groot aantal brouwers uit andere delen van de provincie. Gezamenlijke belangenbehartiging was het middel waarmee men de concurrentie van de trappisten probeerde te bestrijden. Er werd in maart 1891 ook besloten een verzoekschrift te richten aan de paus.

"Door die ongelijke concurrentie, Heilige Vader, wordt een groot getal bierbrouwers belangrijke schade berokkend (…) Daarenboven beschikken zij over bijna kostelooze werkkrachten". In een ingezonden brief in de liberale *NRC* een tegengeluid, "dat door de lagere prijzen en de goede waar het concurreerende publiek zeer is gebaat".

Einde 1893 werd de bouw van de nieuwe kloosterbrouwerij voltooid. Dag en nacht was er onder toezicht en leiding van de paters gewerkt door een groot aantal arbeiders. In enorme vaten van 7500 liter werd het bier in de kelders opgeslagen, een ijsmachine zorgde voor een constant lage temperatuur. Er waren niet alleen spanningen met de andere brouwers, maar ook intern boterde het niet altijd bij de trappisten. Een ontslagen personeelslid belast met de verkoop neemt nadien revanche. Hij zou etiketten hebben laten drukken die sprekend leken op die van de trappisten. De schaapjes waren echter vervangen door bokjes met horens. In plaats van 'Brouwerij de Schaapskooi' kon men lezen dat dit Tilburgsch Trappisenbier (zonder t) was gebrouwen door Brouwerij de Posthoon (zonder r).

De Posthoorn heeft de strijd tegen de pils-brouwende trappisten zo lang mogelijk proberen vol te houden, onder andere door ook pils in het assortiment op te nemen. Voor de productie hiervan werden ijskelders gebouwd, boeren bezorgden vele honderden karren natuurijs. In 1888 werd de brouwerij uitgebreid onder andere met ijskelders nodig voor het brouwen van ondergistend bier. In 1895 kwam er nieuwe brouwerij, een nieuw ketelhuis, een machinekamer en bovendien een ijsfabriek.

Hofleverancier en eeuwfeest

In juli 1895 werd brouwerij De Posthoorn benoemd tot hofleverancier met vergunning tot het voeren van het koninklijk wapen. Het bleek dus heel goed te gaan en het verkrijgen van deze eervolle onderscheiding werd uitbundig gevierd. De nieuwe status werd natuurlijk gebruikt in de advertenties. In de periode tussen 1895 en het 100-jarig jubileum in 1904 werd de capaciteit uitgebreid van 8000 naar 15000 hectoliter. Dit gebeurde met een stoommachine, elektrische verlichting en twee ijsmachines. In 1896, meteen na de bouw van de nieuwe brouwerij, gaf De Posthoorn opdracht voor het bouwen van een nieuwe woning aan de Korvelseweg 160. Dit pand is waarschijnlijk

Trappistenklooster met brouwerij omstreeks 1900. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

van dezelfde architect als de brouwerij, J.H. van den Abeelen.

In 1897 werd Van Roessel bestuurslid van de kort daarvoor opgerichte Nederlandse Brouwersbond. Ook het 100-jarig jubileum van De Posthoorn werd in april 1904 groots gevierd. "Van schier alle woningen op het Korvel woei gisterenmorgen de vaderlandsche driekleur (…) Te acht ure vereenigden zich patroon en familie, kantoor- en dienstdoend personeel in de parochiekerk". Jacques van Roessel ontving veel felicitaties per post, talrijke "ondubbelzinnige blijken van belangstelling" en prachtige cadeaus uit binnen- en buitenland. En boven de inrijpoort werd een versje aangebracht, "Een eeuw is vervlogen, nog pal staat gij hier. Gij Posthoorn van Korvel, blijv' leevren steeds bier".

Tijdens de feestelijkheden trokken de brouwerij en machinekamer, maar vooral de moutzolders, veel aandacht. Hierna volgde een diner en een optocht door de stad. "Voorop een heraut te paard, vervolgens met kwistige hand versierde wagens (…) waarvan niet het minst de aandacht trok, de god van het bier Cambrinus, die zetelde op een reusachtig vat". Afgesloten werd er om half negen, de fanfare L' Echo des Montagnes bracht de familie Van Roessel een serenade. Waarop de muzikanten natuurlijk wel nog in de feestzaal werden onthaald op echt Korvels bier.

Plattegrond van de nieuwe brouwerij 1895. (Collectie auteur)

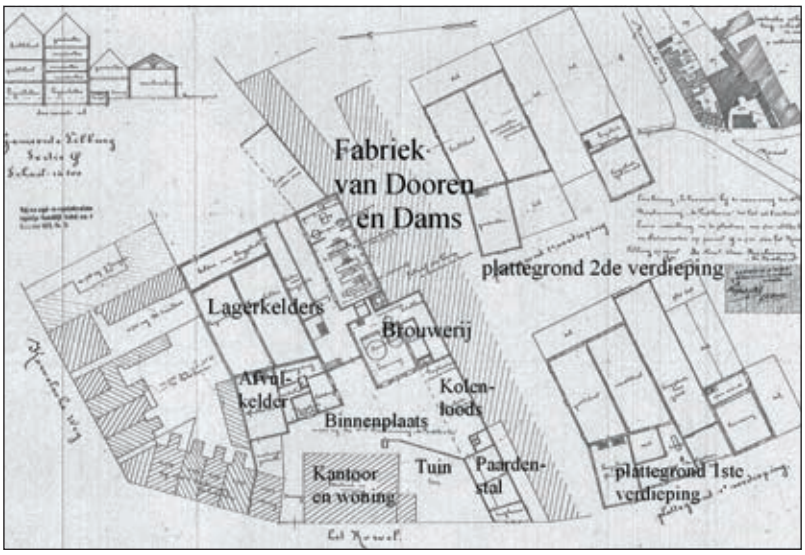

Het jaar 1904 was misschien wel het hoogtepunt van brouwerij De Posthoorn. De problemen met de trappisten waren echter nog niet voorbij. Die werden steeds gesteund door de toen in Tilburg oppermachtige geestelijkheid, dit tot leedwezen van de andere brouwers. Alle kloosters en pastorieën kochten hun bieren vanzelfsprekend bij de trappisten. Ondertussen bleef De Posthoorn proberen de concurrentie bij te blijven. Zo wilden steeds meer klanten bier op de fles. In 1900 werd er dus al geadverteerd met gebotteld bier. In 1904 begon men een samenwerking met de Gebroeders van der Loo in de Telegraafstraat. Daar werd een bottelarij gevestigd die ook de naam De Posthoorn kreeg.

Bieroorlog

De strijd tussen de Tilburgse brouwers, onder aanvoering van De Posthoorn en de trappisten, liet de stad niet ongeroerd. Veel Tilburgers gingen op zondagmiddag naar de wielerbaan bij Café Halfweg. Deze lag voorbij het klooster, richting Moergestel (nu de Rendierhoeve). Rotte eieren, fruit en stenen werden als blijk van sympathie voor de brouwers over de kloostermuur gegooid. De trappisten maakten een einde aan deze vorm van volksverzet door café en wielerbaan in 1903 te kopen.

Op 23 juli 1904 meldde de *Nieuwe Tilburgsche Courant* dat er kort daarvoor een bieroorlog was uitgebroken. De Tilburgse caféhouders waren boos omdat de trappisten de prijs van hun ijs hadden verhoogd, juist op het moment dat De Posthoorn door stilstand van haar ijsfabriek niet kon leveren. Men kwam in grote getalen bij elkaar en besloot, omdat de trappisten weigerden de prijsverhoging ongedaan te maken, geen bier meer van deze brouwerij af te nemen. In een ingezonden brief een paar dagen later toonden de trappisten zich onwetend van de problemen bij de Korvelse brouwer. Maar dit ging er bij het bestuur van de kasteleinsvereniging dan weer niet in. In ieder geval waren er (voor de meeste Tilburgse brouwers) redenen genoeg om het trappistenbier te blijven weigeren. In het aanvankelijk gesloten front zaten echter barsten, sommige kasteleins waren namelijk wel weer bier gaan afnemen. De Tilburgse bieroorlog trok ook belangstelling in andere delen van het land. Onder meer *Het Nieuwsblad van het Noorden* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* schreven over de conflicten en de boycot.

In 1905 verscheen het eerste bericht in de krant over dat De Posthoorn een N.V. ging worden. Die plannen zijn toen niet meteen uitgevoerd. Tweeëneenhalf jaar wordt er dan toch een N.V. opgericht met de naam 'De Posthoorn', voorheen erven A.H. van Roessel'. Het kapitaal bedroeg fl. 160.000,- te verdelen in 160 aandelen van fl. 1000,- Directeuren werden Jacques van Roessel (155 aandelen) en G.F. Küsswetter, de Duitse brouwmeester (5 aandelen). Om de aandelen van Van Roessel te kunnen volstorten werden in de N.V. een groot aantal onroerende goederen ingebracht. Elke aandeelhouder had per aandeel één stem met

Expeditiehal van de N.V. Bierbrouwerij en IJsfabriek De Posthoorn omstreeks 1917. (Coll. Ronald Peeters)

een maximum van zes. Dat betekende dus dat Van Roessel 6 stemmen had, en Küsswetter met 5 aandelen slechts één stem minder. Het is onduidelijk wat er daarna precies met de aandelen van Van Roessel is gebeurd. Heeft hij die aandelen afgestaan en was de familie weer eigenaar geworden van een groot deel van het onroerend goed? In elk geval blijkt dat er in 1910 maar 66 aandelen waren volgestort.

In augustus 1909 meldde *De Tijd* dat J. van Roessel in de vergadering van aandeelhouders was ontslagen. Maar hij bleef blijkbaar heel populair onder de Tilburgse kasteleins, want voor de kermis (de laatste zondag in augustus) besloten die namelijk geen bier af te nemen van De Posthoorn, "maar dit te betrekken van de brouwerij (Oranjeboom in Rotterdam) waarvoor genoemde heer van Roessel als agent optreedt". Wat er precies tijdens die vergadering gebeurde bleef onduidelijk. De lezingen over wat er gebeurde verschilden enorm. Van Roessel legde zich niet bij zijn ontslag neer en claimde dat niet hij, maar Küsswetter was ontslagen. De Maasbode meende: "De kwestie der wettigheid kan alleen door de rechter worden uitgemaakt".

Tien jaar rechtszaken

De omzetting van de brouwerij in een N.V. bracht alleen maar ellende. Tijdens de aandeelhoudersvergadering van 30 januari 1910 werd het ontslag van Van Roessel bevestigd. Gedurende een reeks van jaren daarna werd er geprocedeerd. Jacques van Roessel en Georg Küsswetter hadden ruzie gekregen en zaten elkaar stevig dwars. Het was de een of de ander. Wat hier aan ten grondslag heeft gelegen, kan niet meer worden achterhaald. Probeerde de Duitse brouwmeester de controle over de brouwerij over te nemen? Of was Van Roessel als bestuurder zo slecht, dat het bedrijfsbelang vereiste dat hij werd ontslagen? In elk geval heeft de brouwerij van de processen zoveel last gehad dat dat heeft bijgedragen aan de ondergang van de brouwerij in zijn oude vorm.

Het begon bij het kantongerecht in Tilburg op 24 december 1910. In deze eerste rechtszaak werd duidelijk dat de twee directeuren van de N.V. jaarlijks fl. 5000,- ontvingen. Van Roessel ontving daarnaast vrije inwoning in de voor de brouwerij gelegen woning aan het Korvelplein. De vergadering van 30 januari 1910 was niet voorgezeten door de president-commissaris, maar door een advocaat uit Amsterdam. Van Roessel bestreed dan ook de geldigheid van deze bijeenkomst. De commissarissen hadden de vergadering immers niet volgens de statuten bijeengeroepen. Bovendien had het voorgenomen ontslag tien dagen ter inzage moeten liggen, en ook dat was niet gebeurd.

Van Roessel stelde dat aan de stemming die tot zijn ontslag leidde, bezitters van nieuwe aandelen hadden deelgenomen. Die stemmen waren niet geldig. Hun aandelen waren uitgegeven door Küsswetter, die daar volgens Van Roessel niet het recht toe had. Van Roessel vertelde verder dat nadat de vergadering werd beëindigd en de houders van de onwettige aandelen waren vertrokken, er een nieuwe vergadering werd geopend. Hierin werd naar zijn zeggen unaniem besloten Küsswetter te ontslaan en Van Roessel te herbenoemen. Van Roessel werd echter door de kantonrechter in het ongelijk gesteld, hij ging in hoger beroep. Maar in mei 1912 verloor Van Roessel ook die rechtszaak. Van Roessel ging door naar de Hoge Raad (18 april 1913). Dat rechtscollege verwees weer terug naar de Arrondissementsrechtbank (12 januari 1915). Keerpunt voor Van Roessel was deze tweede zaak in Breda. De rechter gaf hem de kans aan te tonen:

- dat slechts twee van de vier commissarissen de vergadering van 31 januari 1910 bijeen hebben geroepen;
- dat de oproep voor de vergadering niet acht dagen van te voren uit was gegaan;
- dat niet de volgens de statuten aangewezen voorzitter de vergadering heeft voorgezeten;
- dat tot het ontslag van Georg Küsswetter is besloten en dat daarna hem namens directie en commissarissen is meegedeeld;
- dat de aandelen 67 t/m 160 door de N.V. zijn teruggekocht;
- dat de aandelen 73 en 79 t/m 99 door Küsswetter onrechtmatig zijn verkocht;
- dat voor de vergadering van 31 januari 1910 Van Roessel was aangewezen om de notulen bij te houden.

Zijn tegenspelers onder aanvoering van Küsswetter kregen de kans het tegenovergestelde aan te tonen. De rechter oordeelde dat er getuigenverhoren zouden plaatsvinden om de waarheid te achterhalen. Deze wierpen blijkbaar een ander licht op de zaak. De rechter achtte bij zijn vonnis op 2 februari 1920 niet meer bewezen dat de aandeelhoudersvergadering van 31 januari 1910 volgens de statuten was bijeen geroepen. Het eerste vonnis van de kantonrechter werd vernietigd en de directeuren Küsswetter, Mercx en Gonnemans werden veroordeeld tot het betalen van de proceskosten.

Jacobus G.C.J. van Roessel (Tilburg 1872 - 's-Gravenhage 1942). (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

Smits van Waesberghe

Na de laatste rechtszaak werden al snel, op 24 februari, de aandeelhouders bij elkaar geroepen. Wat daar besloten werd, is niet bekend. Wel blijkt enige tijd later dat de firma Smits van Waesberghe (eigenaar van Drie Hoefijzers) uit Breda en De Posthoorn zijn gaan samenwerken. Johannes van den Heuvel (Geldrop 1878-Tilburg 1957), schoonzoon van de aan het Wilhelminapark gevestigde brouwer J.A.B. van Roessel, werd directeur. Hadden deze brouwerij en/of de firma Smits van Waesberghe De Posthoorn overgenomen? Had men zo kans gezien een belangrijke concurrent een zachte dood te laten sterven?

In november 1920 werd de inschrijving bij de Tilburgse Kamer van Koophandel gewijzigd. Naast Van den Heuvel werd F.A.M.J. Smits van Waesberghe genoemd als president-commissaris. Johannes van den Heuvel was als (enige) directeur geen medeeigenaar van de nieuwe Posthoorn. Maar zijn familie bleef wel in bezit van de opstallen achter het pand aan het Wilhelminapark. Deze werden verhuurd aan De Posthoorn en Drie Hoefijzers. De onderneming De Posthoorn en alle aandelen, bleven al die jaren eigendom van de Bredase familie Smits van Waesberghe. Op het nieuwe adres is echter nog maar kort bier gemaakt. In december 1921 werd er geadverteerd voor bockbier, maar kort daarna is de brouwerij aan het Wilhelminapark alleen nog een depot voor de producten van Drie Hoefijzers.

In december 1948 werd gemeld dat Van den Heuvel ontslag had genomen als directeur van De Posthoorn. Onduidelijk blijft wat die taak de jaren daaraan voorafgaand had ingehouden. De verhuur van de ruimtes liep door, maar in augustus 1965 moest de deurwaarder er aan te pas komen om Drie Hoefijzers uit het pand te krijgen. Anderhalf jaar eerder was in maart 1964 een speciale aandeelhoudersvergadering van De Posthoorn gehouden. Besloten werd daar de naam van de brouwerij te wijzigen in N.V. Holland Bier, maar dit besluit werd niet geëffectueerd. Uit een uittreksel van de Kamer van Koophandel bleek dat De Posthoorn formeel in juli 1971 nog steeds bestond. Wel stond erbij gekriebeld: *"8 november 1971, opgave dat alle activiteiten zijn gestaakt"*.

In 1920 bij de overgang van De Posthoorn naar Drie Hoefijzers is waarschijnlijk het volgende gebeurd. De familie Smits van Waesberghe nam het bedrijf en de naam De Posthoorn over en Johannes van den Heuvel werd beloond met een directeursfunctie. De brouwerij van zijn schoonvader aan het Wilhelminapark werd even de nieuwe locatie van De Posthoorn en bleef ondertussen eigendom van zijn schoonmoeder en vrouw. De brouwerij op Korvel en een groot aantal panden bleven in eigendom van de familie Van Roessel. De ijsfabriek van De Posthoorn werd gesloten.

De twee belangrijkste opponenten vertrokken in 1921 naar Duitsland. Op 16 februari liet Küsswetter zijn inboedel verkopen en later die maand werd hij uitgeschreven bij de gemeente. Hij vertrekt met zijn gezin naar Karlstadt am Main. Georg Küsswetter was daar directeur-eigenaar van de Löwenbrauerei, een brouwerij gekocht met het geld verdiend in Nederland. Hij overleed nog datzelfde jaar en na zijn dood is de leiding van de brouwerij nog enkele decennia in handen van zijn (Tilburgse) vrouw.

Jacques van Roessel vertrok naar Godesberg, maar vestigde zich in november 1925 weer in Tilburg. Hij ging wonen in het huis aan de Korvelseweg 160. In april 1921 werden veel eigendommen van de Korvelse brouwerij ter verkoop aangeboden; "Gebouwen, Woningen, Terreinen, Machines (…) alles in hechten uitmuntenden staat verkeerende". En op 27 mei van dat jaar werden op verzoek van De Posthoorn een achttal huizen aan de Korvelseweg te koop gezet. Onbekend is wat er precies gebeurde met de deze panden. Het pand 160 bleef tot 1934 eigendom van de familie Van Roessel.

In april en juli 1922 werden er opnieuw verkopingen aangekondigd, nu van *"*den geheelen tot het bedrijf van gemelde Brouwerij behoorenden nog aanwezigen inventaris". Het grootste deel hiervan zou bij de trappisten zijn terechtgekomen. Maar wat met de lege brouwerij te doen? In 1924 is er nog kort een ijsfabriek gevestigd en na 1927 is de eerste Tilburgse busmaatschappij Brockway er een paar jaar thuis. De grote loods werd gebruikt als opslagplaats en vertrekpunt voor de bussen. Een ander deel werd als opslagruimte voor kunstwol verhuurd aan de naburige firma Van Dooren en Dams. Het grootste deel stond echter leeg, want het was lastig er huurders voor te vinden.

Royal Dutch Post Horn

Twee zonen van Jacques van Roessel, Paul en Leo, probeerden in 1931 de oude brouwerij als 'Van Roessel's Bierbrouwerij C.V.' nieuw leven in te blazen. Ze waren elders in de brouwwereld actief, maar keerden dus terug naar Korvel. Tien jaar na het verdwijnen van het Korvels bier probeerden de twee broers het opnieuw, hopend dat de goede naam van het bier nog

Een promotiestunt van de gebroeders Paul en Leo van Roessel. Zij waren in 1931 de heroprichters van brouwerij De Posthoorn. Links: de kerk van Korvel. De foto werd gemaakt toen de gebroeders de vaten van de vroegere brouwerij hadden teruggekocht van de brouwerij van de Trappisten. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

steeds zou werken. Al snel werd echter tot twee keer toe surseance van betaling aangevraagd, en in 1936 werd het bedrijf definitief opgeheven. Midden in een crisis een nieuwe brouwerij beginnen getuigt van redelijk veel moed. Maar al het optimisme ten spijt lijkt deze poging van meet af aan gedoemd te mislukken te zijn geweest.

Uiteindelijk kwam Drie Hoefijzers in handen van de Verenigde Brouwerijen, brouwer van onder andere Oranjeboom. Tussen 1995 en 2008 ging de schaalvergroting in de brouwerijwereld in rap tempo verder. In dat laatste jaar ontstond, na wederom een fusie, onder de naam AB InBev het grootste bierconcern ter wereld. Zo'n 25 jaar daarvoor besloot men in Breda een oude naam te gaan gebruiken voor een te exporteren bier. De Posthoorn was immers hofleverancier en dat gaf de mogelijkheid voor het goed klinkende 'Royal Dutch' als voorvoegsel. In 1984 werd voor de Britse markt met succes 'Royal Dutch Posthoorn' gelanceerd. Onder de gewijzigde naam Royal Dutch Post Horn bestaat dat merk tot op de dag van vandaag.
De geschiedenis van De Posthoorn is een ongelukkige. De brouwerij was heel goed op de toekomst voorbereid en haar verhaal leek een successtory te kunnen gaan worden. Maar om een concurrerende onderneming te blijven besloot men een N.V. te worden en zo werd heel wat ellende in huis gehaald. Het is beslist niet ondenkbaar dat Georg Küsswetter de zeggenschap wilde veroveren. Uiteindelijk won Van Roessel weliswaar na een lange reeks van processen, maar het onderling gekrakeel zorgde ervoor dat de puf er toen uit was. De brouwerij viel als een rijpe appel in de schoot van de Drie Hoefijzers.

Bierbrouwerij De Posthoorn vierde in 1904 het 100-jarig bestaan en zou dus in 1804 zijn opgericht. Echter op een briefhoofd uit 1913 staat 1806. (Coll. Regionaal Archief Tilburg)

Welke rol hebben de Van Roessel's van het Wilhelminapark daarbij gespeeld? Probeerden zij de brouwerij nog levensvatbaar te houden, of waren ze slechts een stroman van de Drie Hoefijzers? Met uitzondering van een beperkt aantal archiefstukken uit de tijd dat de brouwerij eigendom was van de familie Smits van Waesberghe, zijn er geen bronnen bewaard. Maar door de beschikbaarheid van Delpher, waarmee online oude kranten kunnen worden doorzicht, werd het mogelijk deze reconstructie te maken.

Bronnen

Brabants Historisch Informatiecentrum, Den Bosch
- 23, Rechtbank Breda, 862 en 867.
- 41, Kantongerecht Tilburg, 553.

Regionaal Archief Tilburg
- Bevolkingsregister Tilburg.

Stadsarchief Breda
- ARC 0455, Smits van Waesberghe, Firma F. 1573, De Posthoorn.

E-mail van Alexander Küsswetter, d.d. 18-12-2016.

Literatuur

- Jos. J. van Dijk, 'Biografie van Roessel III', in: *De Brabantse Leeuw*, jrg. 15, (1966), p. 119 e.v.
- *Geschiedenis van de techniek in Nederland* (Zutphen, 1992), deel 1, p. 172-212.
- Paul Spapens, *Bier in alle eeuwigheid. 125 jaar Trappistenbrouwerij De Koningshoeven 1884-2009* (Tilburg, 2009), p. 21 en 34.
- J.R.O. & M.P.E. Trommelen, Tilburgse Toponiemen in de zestiende eeuw (Tilburg, 1994), p. 176.

Kranten
- *Algemeen Handelsblad*
- *Bijvoegsel Nederlandsche Staatscourant*
- *De Maasbode*
- *De Tijd - Haagsche Courant*
- *Het Vaderland*
- *Het Vrije Volk* van
- *Nieuwe Tilburgsche Courant*
- *Nieuwsblad van het Noorden*
- *Rotterdamsch Nieuwsblad*
- *Telegraaf*
- *Tilburgsche Courant*
- *Venloosche Courant*

Websites
- https://www.biernet.nl/bier/brouwerijen/nederland/noord-brabant/leende/zwaan-de
- http://www.bieretiketten.nl/etiwiki/index.php?title=Bierbrouwerij_Bavaria
- https://jongpaj.home.xs4all.nl/stambomen/donders.htm
- http://www.mainpost.de/regional/main-spessart/Bild-von-der-Loewenbrauerei;art772,3641212
- http://wiki.regionaalarchieftilburg.nl/De_Posthoorn
- http://wiki.regionaalarchieftilburg.nl/Brockway_Bus_Maatschappij_(TBBM),_Tilburgsche
- http://www.udbexport.com/en/paginas/2-history.html

Tilburgse kwesties 3

Becht sloper of bouwer?

Henk van Doremalen*

** Henk van Doremalen is – naast zijn directeurschap van de Tilburg Ten Miles – freelance werkzaam als historicus en publicist. Hij publiceerde een groot aantal boeken en artikelen over Tilburg. Zo was hij onder meer betrokken bij de wetenschappelijke geschiedschrijving van de stad: Tilburg. Stad met een levend verleden en de populairwetenschappelijke serie de Kleine Geschiedenis van Tilburg. Voor een uitgebreid overzicht zie www.historietilburg.nl*

In deze rubriek wil historicus en publicist Henk van Doremalen telkens een onderwerp aankaarten waarover in de Tilburgse historiografie misverstanden bestaan, onduidelijkheden zijn of waar vraagtekens op zijn plaats zijn. Enerzijds met de bedoeling helderheid te verschaffen, anderzijds om verder discussie op te roepen. Uiteraard zijn reacties (meer) dan welkom. Nee, niet met kretologie via facebook of twitter, maar gewoon goed beargumenteerd in een mail of brief via henkvandoremalen@kpnmail.nl of postbus 1156, 5004 BD Tilburg.

Cees de Sloper, zo gaat de heer C.J.G. Becht (1910-1982) door het leven, burgemeester van Tilburg van 20 juli 1957 tot 30 januari 1975. In zijn periode sneuvelde een groot aantal gebouwen zoals het oude stadhuis, een complete wijk in het centrum de Koningswei en een flink deel van de stedelijke infrastructuur in de toenmalige binnenstad. Nou, die bijnaam heeft hij wel verdiend, is nog steeds de heersende opvatting bij velen. Ooit dacht Becht dat de geschiedenis hem nog weleens gelijk zou geven. Terwijl zijn bijnaam hardnekkig blijft voortleven is de correctie van het beeld van Becht als 'sloper' van de stad niet (of niet helemaal) van de grond gekomen. Wat ook nog eens tegen hem werkt was dat Becht uit de tijd stamde dat gezag nog boven elke twijfel verheven stond, structuren tamelijk vast stonden en er geen enkele twijfel was over de zeggenschap van het college, mits gesteund door de raad. Hij had bovendien een (te) heilig geloof in de opkomst van de auto waarvoor vierbaans toegangswegen vanaf de ringbanen dwars door de stad moesten worden geconstrueerd. Deels voltooid als Cityring. Maar evenzeer begreep hij de kentering van die denkbeelden eind jaren zestig, begin jaren zeventig. Het moet gezegd worden; mede onder druk van buitenaf.

Het college van burgemeester en wethouders in 1965. Zittend tweede van rechts burgemeester C. Becht en staand links wethouder J.C. Baggerman. (Collectie Regionaal Archief Tilburg)

Toch verdient het beeld van Becht louter als sloper correctie. Tevens is een oproep op zijn plaats eens een wat grondigere studie te maken van deze burgemeester en zijn betekenis voor Tilburg. Het was beslist niet alleen Cees de Sloper, maar met even veel recht Cees de Bouwer. Te denken valt aan het nieuwe station, de nieuwe schouwburg, een ruim stadskantoor en de ongelijkvloerse kruisingen van de spoorlijn die een veel betere verbinding tussen het noordelijk en zuidelijk stadsdeel met zich meebrachten. Laten we er eens op ingaan. Met toenemende romantische blik wordt anno 21e eeuw gesproken over die overwegen. Maar het eindeloze wachten voor passerende en rangerende treinen was de mensen in de jaren vijftig een doorn in het oog. Al vanaf de jaren dertig was het een terugkerend discussiepunt hoe dit aangepakt moet worden. De steile fiets- en voetbruggen waren een beperkte oplossing. De plannen om dit alles grondig te veranderen waren er al lang voordat Becht aan het bewind kwam. De crisis in de jaren dertig, de oorlog en de wederopbouw verhinderden een eerdere uitvoering. Eenzelfde zaak was de Schouwburg. Leuk, de verhalen over de passerende treinen die een fatsoenlijke voorstelling in de oude Metropole op de Heuvel haast onmogelijk maakten. Niet voor niets was Becht, en met hem, de hele gemeenschap apetrots toen 1 maart 1962 de nieuwe schouwburg werd geopend. De modernste van Zuid-Nederland.

En dan de grote stadsuitbreidingen. Het Zand, De Reit en Wandelbos, waar tienduizenden Tilburgers een aanzienlijk betere en modernere woning vonden dan

De afbraak van het oude stadhuis in 1971.

ze in de oude stad gewend waren. Bij mijn onderzoek voor het honderdjarig bestaan van TBV Wonen stuitte ik op gegevens over eindeloos wachten op een woning en inwoning bij ouders waardoor net gehuwde stelletjes nauwelijks een eigen leven konden leiden. Niet alleen direct na de oorlog, maar nog doorlopend in de jaren vijftig en zestig. Becht en zijn college zetten zich er vol voor in, maar kregen onder meer te maken met gebrek aan investeerders door het slechte imago dat Tilburg in het land had. Roemrucht en destijds gewaagd was het achtjaren of 72-miljoenplan dat in 1959 werd gepresenteerd. Ambtelijk voorbereid door een nieuwe generatie ambtelijke top die in begin jaren vijftig merendeels van buiten Tilburg gekomen was.

Is dit alles nieuws. Nee, niet voor degenen die goed bekend zijn met wat er over de stad is gepubliceerd. In april 1986 verscheen *Tilburg na 1945* onder redactie van J. Costongs en P. Tops. Daarin wordt geciteerd uit een speciaal nummer van Bouw uit 1963 en een latere publicatie uit 1966 waarin Tilburg geprezen wordt om zijn vooruitstrevendheid en krachtdadige aanpak van de modernisering van de stad. Voor wie het vergeten was: niet alleen de politieke meerderheid in die jaren, de KVP, maar ook de natuurlijke oppositie, de PvdA, steunden, soms na uitgebreide discussies de plannen om de stad grondig aan te pakken. Het centrum was vrijwel onbereikbaar, het winkelcentrum bleef achter bij de snelle bevolkingsontwikkeling en de centrumfunctie in Midden-Brabant. En Becht voorzag dat de textielindustrie die de stad ooit welvaart had gebracht in zijn val de hele economische structuur van de stad dreigde te ondermijnen. Daarom wilde hij een betere bereikbaarheid en opwaardering van het (winkel)centrum, daarom werd fanatiek gezocht naar een groot bedrijf dat zich in de stad zou vestigen. Gesproken werd over 'de gigant'. Dat zou Volkswagen zijn, werd ooit gedacht. Uiteindelijk waren het met terugwerkende kracht Interpolis en Fujifilm, zo heb ik ooit betoogd. En onder Becht c.s. werd al volop werk gemaakt van Tilburg als onderwijsstad, waarbij de stad de medische faculteit aan zijn neus voorbij zag gaan.

Het nieuwe station aan de Spoorlaan. (Particuliere collectie)

En dan de Koningswei. Ook daar wil nostalgie nog weleens de boventoon voeren en wordt vergeten dat de 19e-eeuwse wijk in zeer slechte staat verkeerde. Te kleine en veelal vervallen woningen. Renovaties die later opgang deden in wijken als de Schilderswijk (Den Haag), Feijenoord (Rotterdam) en Klarendal (Arnhem) waren bouwkundig beslist niet aan de orde. Overigens is de algemene opinie anno 21e eeuw dat het Koningsplein met de omliggende bebouwing dat er voor terugkwam, niet bepaald een schoonheidsprijs verdient. Maar dat was beslist niet de gedachte die in de jaren zestig heerste bij de stedenbouwkundigen zowel nationaal als internationaal. Juist Tilburg werd geprezen om zijn voortvarendheid.

Maar de sloop van vele tientallen goedkope woningen heeft bijgedragen aan het negatieve beeld over Becht. Evenals het langdurig braak blijven liggen van veel terreinen. Heel opvallend is dat geen van de auteurs, inclusief ondergetekende, weten waar precies de benaming Cees de Sloper vandaan is gekomen. Wel weten we dat de sloop van het midden 19e-eeuwse stadhuis (later) doorslaggevend was in het negatieve beeld dat over Becht is blijven hangen. Nogmaals: op Van de Mortel na, niet bij het overgrote deel van de toenmalige gemeenteraad. Ook niet bij PvdA wethouder Baggerman die Becht altijd trouw steunde en zeker niet bij de ambtelijke top, de heren van Publieke Werken en Stadsontwikkeling voorop, die in Becht de juiste burgemeester op het juiste moment zagen. In 1993 schreef P. Romme, van 1973 tot 1984 directeur Ruimtelijke Ordening bij de gemeente Tilburg en daarna tot 1992 strategisch adviseur van B&W, in *Tilburg Magazine* dat 'Becht geen sloper was, maar juist een bouwer en democraat in hart en nieren'. Becht ging ook mee toen de tijd veranderde en er onder invloed van vooral de studentengemeenschap en actieve KWJ andere denkbeelden kwamen. Maar onvoldoende was het beeld destijds. Romme citeert onder meer J. Strijers, directeur van Publieke Werken 1956-1980, dus de gehele periode Becht omvattend: 'Becht was een man met visie. Via snelle besluitvorming moderniseerde hij de gemeentelijke organisatie om op alle fronten te kunnen bouwen aan de zich vernieuwende stad'.

Tilburg kort

Tilburg signalement LXXXV

Astrid de Beer en Arnoud-Jan Bijsterveld, ''Omdat we weten van hun lot'. Onderzoek naar Joden in Noord-Brabant, 1930-1945. (Tilburg, 21 april 2016)', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, deel 33, 2016, p. 189-191.

Tijmen Bergen, Lout Donders, Caroline Evers en Paul Spapens (red.), *Peerke* (Tilburg, Stichting Vrienden van Petrus Donders, 2017), 82 blz., € 7,50.
N.B. Betreft een glossy magazine over Peerke Donders.

Henk Breimer, Wil Hamers, Kees van Kempen, André van der Lee e.a., *Koninklijke Harmonie Moed Volharding Cecilia Udenhout* (Udenhout, 2017), 128 blz., ISBN 978-90-78933-24-3, € 17,50.

Erik-Jan Broers, 'Strafprocessen tegen een dood lichaam. Juridische procedures wegens zelfdoding in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, deel 33, 2016, p. 115-127.
N.B. Tilburg passim (Gerrit van Spaendonck, 1681).

Theo van Etten, *Verdwenen Rauwbraken, De geschiedenis van een roemrijk Tilburgs buitengebied* (Tilburg 2017),
ISBN 9789081703703, € 22,50.

Ger Janssen, *Ik ben van boom roos vis - over leren lezen* (Tilburg, uitgeverij Zwijsen) 2017, EAN: 9789048732500, € 29,95.

N.B. Betreft de historie van *Veilig leren lezen*. Sinds 1960 hebben bijna 10 miljoen leerlingen leren lezen met deze gezichtsbepalende methode, die vroeger begon met 'boom, roos, vis'. Tegenwoordig zijn de beginwoorden 'ik, kim, sim', maar nog altijd is *Veilig leren lezen* de meest gebruikte door de fraters van Tilburg ontwikkelde leesmethode van Nederland en Vlaanderen.

Bas Jongenelen en Martijn Neggers, *Een kruik vol oude pis* (Tilburg, Uitgeverij Geroosterde Hond, 2017),
ISBN 978-94-90855-19-2.
N.B. Tilburgse dichters. Oplage 113 ex.

Joost van der Loo, 'De verhalen achter oude Udenhoutse briefhoofden (4)', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 68, 2017, nr. 1, p. 30-35.

P. Tops & J. Tromp, *De achterkant van Nederland. Hoe onder- en bovenwereld verstrengeld raken* (Amsterdam,
Uitgeverij Balans, 2017), 255 p.,
ISBN 9789460031397, € 19,99.
N.B. Tilburg passim.

Tony Vaessen (red.), Drie koningen zingen: met liederenschat: De tijd rond Driekoningen en Verloren Maandag (ANV-reeks II; Werkgroep Volkscultuur, Lommel, 2016),
€ 29,50. Te bestellen via Tony Vaessen:
antonius.vaessen@pandora.be
N.B. Tilburg e.o. passim (bijdrage van Paul Spapens).

Ronald Peeters

"Affeseere doe gin zeer"

Rob Vereijken maakt ons in het begin van zijn boek duidelijk dat de carnavalsvierders in Tilburg en een kleine lijstersoort samen een motto delen. De koperwiek is een lijster met opvallende koperrode 'oksels'. Deze karakteristieke vogel broedt in naaldbossen in Scandinavië en Noord-Rusland. Van september tot mei zijn ze in Nederland te zien, vooral op besdragende struiken in parken en tuinen.
Maar ook op weilanden grenzend aan hagen en bosjes. In oktober hoor je de koperwieken dan over Nederland trekken, met miljoenen tegelijk en vaak in niet meer dan enkele dagen. Met een scherp en lang geluid wordt er onderling gecommuniceerd. Haast lijkt geboden voor de koperwieken, want weliswaar afkomstig uit het hoge Noorden zijn zelfs de Nederlandse winters soms niet zacht genoeg. Met sneeuw op de grond krijg je ook hier immers nog maar weinig voedsel binnen. Getreuzel kan de koperwieken fataal worden en affeseere is dan noodzaak. Hoe

aantrekkelijk de stad als tijdelijke leefomgeving ook is.

De wingerd is een aan de klimop verwante plant die iedere zomer in menig stadstuin voor mooie 'concerten' verantwoordelijk is. Staat de klimop al als een woekerende plant bekend, al klimmend legt hij het toch meestal af tegen de wingerd. Een lesje etymologie krijgen we en passant van Vereijken in deze column. De ranken van de klimplant lijken namelijk enigszins op een wijnstok; wingerd is afgeleid van wijngaard. In tegenstelling tot de winterharde klimop verliest de wingerd wel al zijn bladeren in het najaar, maar voordat ze dat doen krijgen ze prachtige rode kleuren. In de hoogzomer kan je honderden honingbijen tussen de bladeren horen zoemen. De geelgroene bloempjes leveren stuifmeel die de beestjes goed kunnen gebruiken. En als de bloemen openklappen kunnen de werksters ook eenvoudig nectar opzuigen. Op warme zomermiddagen produceren de bijeen daarbij een enorm gezoen. Een geluid dat overigens met het ondergaan van de zon ook binnen de kortste keren weer verdwenen is.

Eind 2016 verscheen *Van Affeseervogel tot Zoemende wingerd*. In dit boek zijn 120 verhalen te lezen die de afgelopen 12,5 jaar in de rubriek Stadsnatuur van de Tilburgse Koerier hebben gestaan. De boeiende en vaak verrassende teksten zijn geschreven door Rob Vereijken, die in het dagelijks leven onder meer werkt als docent bij de milieuopleidingen van Helicon MBO Den Bosch. Het prachtig vormgegeven en geïllustreerde boek is uitgegeven door de KNVV-afdeling Tilburg. Deze Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging houdt zich als

vereniging voor veldbiologie bezig met natuurbeleving en natuurstudie. In de inleiding wordt de publicatie de Tilburgers van harte aanbevolen door de bioloog Hendrik Moller Pillot. Want hoe minder natuurlijk een plek is, hoe meer verstoord en versteend, des te meer kunnen die zich verwonderen over wat de natuur nog kan in zo'n situatie.

Al die planten en dieren die het in de stad weten te redden doen dat op hun eigen wonderbaarlijke manier, volgens hun eigen natuur. De seizoenen en maanden volgend passeert een bonte verzameling de revue. Te beginnen met de ijsvogel in januari, die zich als de nachten langere tijd koud zijn zorgen begint te maken. Blijft de temperatuur dagen onder het vriespunt, dan is het leed helemaal niet meer te overzien. Het onderbinden van de schaatsen door de mens, is voor deze vogel zelf het teken dat de dood voor de deur staat. Een ijsvogel blijkt niet te zitten wachten op een strenge winter! De schrijver blijft zich verbazen tot de laatste column van het boek. Want hoe schattig en vertederend kan een muis immers niet zijn? Zijn lezers voorziet hij nog eenmaal van hoopvolle informatie. Want weliswaar is de voorplantingsdrang van muizen spreekwoordelijk groot, ze worden gemiddeld maar ongeveer anderhalf jaar oud. Da's goed ook, want anders was Tilburg niet alleen tijdens de nostalgische kermis een echte muizenstad.

Sander van Bladel

Rob Vereijken, *Stadsnatuur, van Affeseer vogel tot Zoemende wingerd*. Tilburg (2016), ISBN 978-90-826157-0-8, € 13,-.

Een twijfelachtige eer

De achterkant van Nederland is niet een boek over Tilburg, maar het is wél een uitgave waarin Tilburg nogal vaak voorkomt. Een twijfelachtige eer, want de publicatie van Pieter Tops (hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University) en Jan Tromp (journalist, en voormalig adjunct-hoofdredacteur van *de Volkskrant*) gaat nou niet bepaald over een vrolijk onderwerp. Het beschrijft namelijk onder meer de invloed die criminelen en criminele netwerken op het openbare leven hebben, hoe die invloed van lieden uit de onderwereld ook reikt tot in de 'nette' bovenwereld (zoals de gemeentepolitiek, de advocatuur en het notariaat), maar ook dat er hele samenlevinkjes in onze maatschappij te vinden zijn waarvan veel 'inwoners' al die criminele activiteiten volstrekt normaal vinden. Hennepteelt en xtc-productie, intimidatie, geweld, fraude: binnen bepaalde groepen gewoon alledaagse kost. Hoort erbij, in de subculturen van bijvoorbeeld motorclubs, woonwagenkampen, de Turkse maffia en bepaalde volkswijken, waar men lak heeft aan elites en aan de normen en waarden van de brave burgermaatschappij. In deze 'parallelle samenlevingen', zoals dergelijke gemeenschappen in het boek ook wel worden genoemd, laten ze zich de wet niet voorschrijven, maar doen ze het op hun eigen manier, en buitenstaanders hebben daar geen donder mee te maken. Die moeten zich maar met hun eigen zaken bemoeien. Zoals Tops en Tromp in hun boek schrijven:

"(…) aan de achterkant van het suf gereguleerde Nederland ontwikkelt zich een schaduwwereld die, ofschoon crimineel van aard, sociaal is ingebed in wijken en dorpen en die buiten de greep valt en vaak zelfs buiten het zicht van onze brave overheden. Het is een wereld waar gelachen wordt, getrouwd, gezorgd voor de zwakkeren, maar waar intussen verschrikkelijk veel geld wordt verdiend, zo nodig door omkoping, intimidatie of geweld. Het zijn kleine samenlevingen waar het wantrouwen tegen de overheid zich diep heeft ingevreten en men gewoon is zich geen reet aan te trekken van de regels."

En laat in Tilburg nou een uitstekend voorbeeld te vinden zijn van zo'n 'parallelle samenleving': de Vogeltjesbuurt. Dit deel van Broekhoven in Tilburg-Zuid is in de jaren dertig en veertig gebouwd voor 'onmaatschappelijke gezinnen' en er wonen veel mensen die afkomstig zijn uit families die voorheen op een woonwagenkamp hebben gewoond. Tilburgers uit andere delen van de stad keken vaak op de bewoners van de Vogeltjesbuurt neer en dat werkte een 'naar binnen gerichte groepscultuur in de hand'. "Als vanzelf ontstond een intens gevoel van lotsverbondenheid in de Vogeltjesbuurt. Men hoorde bij elkaar tot voorbij het leven."
Als je in de Vogeltjesbuurt woonde, kreeg je het omzeilen van regeltjes met de paplepel ingegoten en geld 'verdienen' deed je op een zo makkelijk mogelijke manier. Niet door te studeren en vervolgens een suf burgermansbaantje te nemen, maar door middel van 'uitkeringen, zwartwerken en criminaliteit'. En betalen deed je contant, natuurlijk. De hennepteelt en de productie van synthetische drugs vormden geliefde inkomstenbronnen in de buurt, waar enorme bakken met geld mee werden vergaard. Totdat ruim tien jaar geleden, tijdens een grootschalige actie van politie, justitie en woningcorporaties, op één dag maar liefst twintig kwekerijen en twee laboratoria voor synthetische drugs werden opgerold. Toen kwam de klad in die ooit zo florerende handel. Een handel

waar Turkse Tilburgers zich elders in de stad overigens ook ijverig mee bezig houden, zo lezen we.
De achterkant van Nederland: een interessant boek, dat veel informatie bevat, maar ook vlot geschreven is.

Jeroen Ketelaars

P. Tops & J. Tromp, *De achterkant van Nederland. Hoe onder- en bovenwereld verstrengeld raken* (Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2017), 255 p.,
ISBN 9789460031397, € 19,99.

De Rauwbraken in retrospectief

Op de laatste bladzijde van Verdwenen Rauwbraken kan je zien hoe een paar bekende plekken in dit Tilburgse buitengebied er tegenwoordig bij liggen. Mooie foto's van een bomenrij, een beukenboom, en een tweetal bospaadjes. De bomenrij markeert de vroegere speeltuin, het Joplinpad is een restant van de Nieuw Lovenstraat die ook op de voorzijde van het boek zichtbaar is. Maar de foto van een bospad dat doodloopt op het huidige industrieterrein geeft de sfeer van het boek van Theo van Etten misschien wel het best weer. Al voor de Tweede Wereldoorlog pakken de eerste donkere wolken zich immers samen. De gemeente stelt in 1940 het 'Uitbreidingsplan in Hoofdzaak' vast, de grond ten oosten van het Wilhelminakanaal wordt bestemd voor handel en nijverheid.

Het uitbreken van de oorlog heeft de oorspronkelijke plannen vertraagd en veranderd, maar in 1962 valt dan toch het raads-

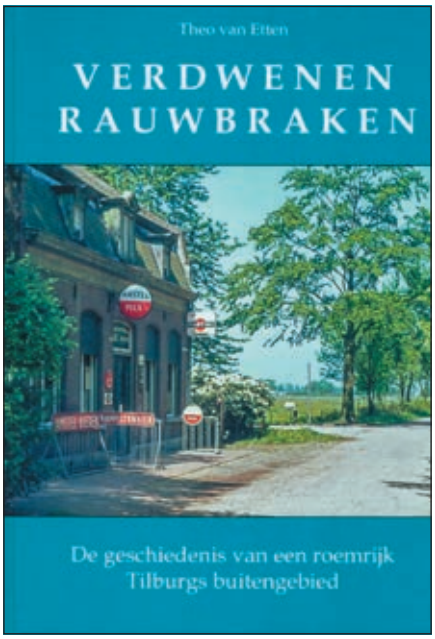

besluit om in de Rauwbraken te gaan onteigenen. Dit perifere gedeelte van de stad, die zich een paar decennia later een 'moderne industriestad' zal gaan noemen, krijgt een industriële bestemming. Tevens wordt er geld vrijgemaakt voor de aanleg van een havencomplex. Al in het begin van het boek wordt overigens duidelijk dat dit niet de enige transformatie is die de Rauwbraken in de loop der tijd heeft (moeten) ondergaan. In de negentiende eeuw wordt er korte metten gemaakt met de bossen in dit gebied. Zeer regelmatig worden er in krantenadvertenties partijen hout te koop aangeboden. In de eerst helft van de 20ste eeuw gaan dan

Ria Elen op de watermolen bij één van de leemputten in de Rauwbraken. (Coll. Theo van Etten)

vervolgens twee steenbakkerijen het beeld bepalen. Steenfabrikant Stevens is één van de mensen die in de jaren '50 de strijd met de gemeente over de planontwikkeling zal aangaan. Over de geschiedenis van de baksteenfabricage in Tilburg schreef Theo van Etten in 2011 het boek *Stenen uit de Rauwbraken*.

In de inleiding van zijn tweede boek geeft Van Etten inzicht in zijn beweegredenen bij het schrijven en samenstellen van deze publicatie. Geboren in de Nautilusstraat is hij van jongs af aan gefascineerd door de sfeer in zijn directe leefomgeving. Het gemis dat hij persoonlijk het gebied niet in haar volle glorie heeft mogen meemaken is misschien wel de indirecte aanleiding geweest voor de auteur. Treffend wordt de onderlinge verbondenheid van de bewoners onder woorden gebracht. Na een korte geschiedenis van de 'Raojbraoke' door de eeuwen heen (in 1423 wordt de naam al genoemd) is er ruime aandacht voor de verdwenen straten, talrijke bijzondere plekken en markante bewoners.

Bedrijvig is het gebied altijd geweest, met het kanaal als onontkoombare barrière tussen het stadsdeel en de rest van de wereld. Ook voor het beoefenen van sport was er plaats. In de barre winter van 1949 kon er zelfs op het Wilhelminakanaal geschaatst worden. Er waren twee speelterreinen en gevoetbald werd er op het terrein van de Rooms-Katholieke Tilburgse Sport Vereniging WSJ. De buurtwinkel, de houtcentrale, de spoorwachterswoning maar ook illustere gebeurtenissen als de moord op een Rijense kinderverzorgster, veelkleurig zijn de opgetekende verhalen. Niet in de laatste plaats kom je al lezende over het boerenleven en de vele cafés het nodige te weten. Het een is ook ongetwijfeld niet los te zien van het ander, want horecagelegenheden met welluidende namen als Buitenlust en Het Buitengebeuren zullen ook over klandizie van de agrariërs in de omgeving niet te klagen hebben gehad. Hiermee hebben we dan nog niet eens alle beschreven plaatsen van vertier genoemd want ook bij Koffiehuis 't Brouwerke zal wel meer dan alleen koffie zijn geschonken.

Sander van Bladel

Theo van Etten, *Verdwenen Rauwbraken, De geschiedenis van een roemrijk Tilburgs buitengebied* (Tilburg 2017),
ISBN 9789081703703, € 22,50.

Philips-meisje van Kamp Vught

Van februari 1943 tot september 1944 was

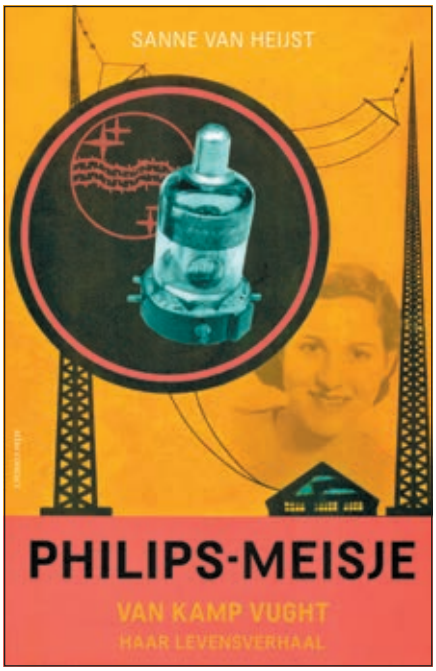

er binnen concentratiekamp Vught een werkplaats van het Eindhovense elektronicaconcern Philips gevestigd, de Philips Speciale Werkplaats B-677, ook wel het Philips-Kommando genoemd. Ruim 3100 gevangenen, mannen en vrouwen, hebben daar in de 18 maanden dat de werkplaats bestond, gewerkt. In de werkplaats werden 'kriegswichtige' radiobuizen geproduceerd. Gevangenen die voor het Philips-Kommando werkten, werden lange tijd vrijgesteld van deportatie en hadden meer kans om te overleven.

Een van de meisjes die voor het Philips-Kommando werkte, was de Duits-Joodse Gerda Nothmann (1927-1999). De in Berlijn geboren Gerda was afkomstig uit een welvarend en intellectueel Joodse milieu. Wegens de toenemende oorlogsdreiging en de steeds verdergaande anti-Joodse maatregelen werden Gerda en haar jongere zusje Vera in 1939 door hun ouders naar pleeggezinnen in Nederland gestuurd. Gerda en Vera kwamen in afzonderlijke pleeggezinnen in Breda terecht. Toen het met de pleegfamilie in Breda niet klikte, werd Gerda begin februari 1940 overgeplaatst naar het Joodse gezin Deen in Tilburg.

In het uitstekend leesbare, goed geschreven en informatieve boek van auteur Sanne Heist neemt de episode 'Tilburg' slechts een kleine plaats in. Maar het hoofdstuk waarin Gerda's verblijf bij de familie Deen in Tilburg beschreven wordt, heet wel 'De meest onbezorgde tijd. Tilburg. februari 1940 – mei 1943'. Gerda kwam terecht in het gezin van Käthe en Willy Deen en hun kinderen Helga en Klaus, die haar liefdevol opnamen. Helga

Deen kreeg later bekendheid door haar dagboek in brieven, dat zij schreef in Kamp Vught gedurende de maanden juni en juli 1943.
Gerda- zo schreef ze later in haar memoires- leerde bij de familie Deen dat materiële zaken, comfort en luxe helemaal niet belangrijk zijn om gelukkig te kunnen zijn.
De goede herinneringen van Gerda aan de Deens schreef zij grotendeels toe aan haar pleegmoeder: 'Van Moekie hield ik net zoveel als van mijn echte Mutti, en tot op de dag van vandaag denk ik met veel eerbied en genegenheid aan haar terug. Ze hield zeer zeker net zoveel van mij als van haar eigen kinderen en deze liefde was absoluut wederzijds'. Ook met pleegbroer Klaus kon Gerda goed overweg, met de oudere Helga wat minder. Klaus en Gerda, die Helga vaak verwaand vonden, lieten een keer een kikker op Helga's kamer los.

Gerda volgde de Openbare Lagere School nr. 3 aan de Korte Schijfstraat te Tilburg. Zij deed toelatingsexamen voor de Rijks-HBS Koning Willem II. Vanwege de anti-Joodse maatregelen moest zij vanaf eind 1941 dagelijks met de trein naar Den Bosch, waar een Joods Lyceum was. Op 1 juni 1943 werden alle Joden die zich nog in Tilburg bevonden, overgebracht naar Kamp Vught. Hiertoe behoorden ook de familie Deen en hun pleegdochter, die tot dan toe gevrijwaard waren van deportatie vanwege hun werk voor de Joodse Raad. Op advies van pleegmoeder Käthe meldde Gerda zich aan bij het Philips-Kommando. De zestienjarige Gerda kwam door de 'soldeerproef' en kon aan de slag. De familie Deen werd op transport gesteld naar Sobibor, Gerda bleef in Kamp Vught tot begin juni 1944, toen zij ook op transport gesteld werd. Ze kwam in Auschwitz terecht.

Gerda overleefde de oorlog, in 1946 arriveerde zij in de Verenigde Staten. Zij studeerde, trouwde en kreeg kinderen. Voor haar dochters schreef Gerda in 1978 haar memoires op. Zij overleed in 1999.

Links Gerda Nothmann op kinderfeestje van Hans Hamburger.

Het boek *Philips-meisje van Kamp Vught. Haar levensverhaal* geeft een heel compleet beeld van het leven van Gerda Nothmann. Het bevat – heel handig- een uitgebreide bronnenlijst. Pluspunt zijn ook de integraal opgenomen memoires van Gerda, correspondentie tussen Gerda en haar familie uit de periode 1939 en 1943 en een beschrijving van de werking en de impact van het Philips-Kommando.

Astrid de Beer

Sanne van Heijst, *Philips-meisje van Kamp Vught. Haar levensverhaal* (Amsterdam, Uitgeverij Atlas Contact, 2016), 320 blz., paperback, ISBN/EAN: 9789045031361, € 21,99.

House of Memories. Uncovering the past of a Dutch Jewish family

Stel je eens voor: je koopt een huis in de professorenbuurt in Tilburg. Omdat je wat zaken aan het huis wilt laten veranderen, vraag je de originele bouwtekeningen uit 1928 op. Daarop zie je de naam Polak staan, een joodse naam. Dat fascineert je zodanig dat je gaat onderzoeken wie deze mensen waren die het huis hebben laten bouwen. En wat begon als een zoektocht naar de vroegere bewoners van jouw huis, wordt uiteindelijk een internationale zoektocht naar het lot en leven van Bertram Polak. Dit overkwam Arnoud-Jan Bijsterveld, de auteur van het eind 2016 verschenen boek *House of memories. Uncovering the past of a Dutch Jewish family*.
House of memories bestaat uit drie delen: voor, gedurende en na de oorlog. Hoewel het boek de geschiedenis vertelt van de familie Polak, steekt één verhaal er boven uit, dat van Bertram Polak (1918-1942). Bertram was de zoon van Hans Polak, die het huis aan de Prof. Dondersstraat liet bouwen. Als negenjarig jongetje kwam Bertram daar te wonen met zijn ouders en drie zusjes; Florentine (Floortje), Leonie en Louise. Het eerste deel vertelt het verhaal van de komst van de Polaks in 1878 naar Tilburg, de bouw van het huis aan de Prof. Dondersstraat (vrijwel naast dat van Hans' oudere broer Alfred), de huidenfirma B. Polak, Bertrams jeugd en de vriendschap met de familie Samson.
In het tweede – en meest omvangrijke – deel wordt de periode gedurende de oorlog beschreven: Direct na de Duitse inval in 1940 vluchtte de familie Polak via Engeland naar de Verenigde Staten. Alleen Bertram, die

als soldaat gemobiliseerd was, bleef achter in Nederland. Hij probeerde tevergeefs naar Cuba te emigreren. Begin december 1941 plande Bertram, samen met Alfred de Wit, Franz en Tineke Spier een oversteek vanuit Dordrecht naar Engeland. Het plan mislukte. Allen werden op 9 december 1941 gearresteerd en overgebracht naar de gevangenis in Scheveningen. Vervolgens werden ze naar Kamp Amersfoort gebracht en van daar uit (op 16 juli 1942) op transport gesteld via Westerbork naar Auschwitz. Op 17 augustus 1942 stierf Bertram Polak in Auschwitz-Birkenau.
Het derde deel – de periode na de oorlog – gaat over de zoektocht van Bertrams familie naar zijn lot, het moeizame proces van restitutie en het wel en wee van de familie Polak. House of memories eindigt met het plaatsen van de struikelsteen voor Bertram Polak voor zijn ouderlijk huis aan de Prof. Dondersstraat te Tilburg

House of memories. Uncovering the past of a Dutch Jewish family is een meer dan indrukwekkend boek. De auteur heeft niet alleen grondig bronnenonderzoek gedaan, maar wist ook de nabestaanden, familieleden en bekenden van Bertram Polak op te sporen. Het boek bevat dan ook veel schitterende oude (familie)foto's. Achterin het boek een dvd met de documentaire 'Here was Bertram. Search for a lost life'.

Astrid de Beer

Arnoud-Jan Bijsterveld, *House of memories. Uncovering the past of a Dutch Jewish family* (Hilversum/Tilburg, Verloren/Zuidelijk Historisch Contact, 2016), 380 blz. + DVD, ISBN/EAN: 978-90-8704604-0, € 39,-.

Begunstigers:

Catalonië GLASVERPAKKINGEN

Gianotten Mutsaers boekverkopers sinds 1947

Panhuijsen voorRAAD in verpakkingen® www.panhuijsen.nl

Daedalus aviation group

Rabobank

Duwelhok

AVIA VOLLENHOVEN Olie Technologie

CCO Bressers Metaal

DESTIL voor bouw en industrie sinds 1865

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

METI Melis Gieterijen b.v. Tilburg

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

BERRY NABER opticiens • optometristen audiciens

GIANOTTEN printed media
gianotten.nl

GASNed

MAKELAARDIJ Hans van Berkel

PEERKE DONDERS PARK SINDS 1887 TILBURG

DAIV GROEP uw partner voor bouwprojecten

Steun goede doelen met 2e hands boeken van
Boekenschop
Bredaseweg 256
5038 NM Tilburg
www.boekenschop.nl
Tel: 06-83219358